

SOSYOLOJİ ALANINDA AKADEMİK TARTIŞMALAR

Editör: Doç.Dr.Tahir DAĞCI

yaz
yayınları

Sosyoloji Alanında Akademik Tartışmalar

Editör

Doç.Dr. Tahir DAĞCI

yaz
yayınları

2026

Sosyoloji Alanında Akademik Tartışmalar

Editör: Doç.Dr. Tahir DAĞCI

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-8926-23-1

Haziran 2026 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Sınıf ve Sosyal Yapının Klasik Kuramsal Temelleri	1
<i>Ramazan ÇINAR</i>	
Neoliberal Yükseköğretimde Akademik Emek Süreci ve Karşı Koyma	36
<i>Selin ATALAY</i>	
Mağduriyetten Özneliğe: Fatih Akın Sinemasında Göç, Sınırlar ve Kadın Temsilleri.....	59
<i>Özge KAYTAN</i>	
Antinatalizm ve Gönüllü Çocuksuzlukta Toplumsal Etmenler	74
<i>Burak ŞAHİN</i>	
Kent Araştırmalarında Metodolojik Tartışmalar ve Yeni Arayışlar.....	101
<i>Funda SÖNMEZ ÖĞÜTLE</i>	
Rasyonel İktidarın Demirden Kafesi: Zamyatin'in "Biz" Romanında Modernite Kâbusu.....	118
<i>İsmail Burak MALKOÇ</i>	
Zorunlu Göç ve Eğitimin Göçmen Çocuklar Üzerindeki Çok Boyutlu Etkileri: Sakarya İli Üzerine Sistematik Bir Derleme.....	132
<i>Rıdvan ATEŞ</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

SINIF VE SOSYAL YAPININ KLASİK KURAMSAL TEMELLERİ¹

Ramazan ÇINAR²

1. GİRİŞ

Sınıf kavramının sosyal bilimlere girişi sosyal hayattaki farklılaşmalar ile birbirine paralel bir gelişme göstermiştir. Sosyal bilimlerde sınıf ve sınıflaşma kavramları çok önceden biliniyor olmasına rağmen ancak sosyal hayatın değişimi ve gelişimi ile birlikte ilgili çevrelerce dikkat çekmiştir.

Sınıflar, işbölümünün gelişimi ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasının ürünleridir. Bu durumda kentleşme ile birlikte işbölümünün gelişmesi ve özel mülkiyet anlayışının benimsenme süreci, insanların sınıfsal olarak ayrışmalarında etkili olmuştur. Sınıfların durumu; alınan eğitim, yaşanan konut ve mahalle, ekonomik durum, çalışılan iş, sahip olunan kültür ve dil gibi ölçütler kullanılarak saptanabilir. Belirli bir sınıfta konumlananlar, aynı gücü, statüyü ve zenginliği paylaşırlar. Sınıflar, toplumsal açıdan bireylerin birbirlerine karşı üstünlük “sağladığı bir fark sıralaması” olarak tanımlanabilir (Parsons, 2010, s. 388). Sınıfların belirlenmesinde ekonomik ve kültürel faktörlerin ağırlığı göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmada sınıf, sınıflarda değişme ve sosyal yapı konuları klasik kuramcıların değerlendirmeleri çerçevesinde ele alınarak tartışılmaktadır. Çalışma boyunca, sınıf kavramının

¹ Bu çalışma, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlamış olduğu lisansüstü tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı, ORCID: 0000-0002-7629-1735.

oluşumu ve zaman içerisinde nasıl değiştiği, bunun sosyal yapı üzerindeki etkisi ile sınıfın toplum içinde özellikle hangi alanlarda etkisini gösterdiği gibi konular detaylıca irdelenmiştir.

2. SINIF VE SOSYAL YAPI

Sınıf teriminin tanımlanma problemi uzun zamandan beri farklı tartışmalara neden olmuştur. Terimi ele alan araştırmacılar, terimi uzman oldukları alan üzerinden değerlendirmeye gitmiş ve kavrama uzmanlık alanına yakın bir tanımlama getirmiştir. Bu nedenle kavramın birçok tanımı ortaya çıkmıştır.

Sınıf ilkel toplumlardan beri kişiler ve gruplar arasında farklılaşan iş bölümleri sonucunda ortaya çıkmış bir kavramdır. Sınıf oluşumunun tarihi insan tarihi kadar eskidir. Avcı toplayıcı göçmen kabilelerinin yerleşik hayata geçmesi ile birlikte sınıf olgusu yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri* adlı kitabının, *Sınıfların ortaya çıkışı* bölümünde ilkel hayat koşullarında sınıfın oluşumu ve iş bölümünün bu oluşuma etkisini şöyle anlatır:

“Üretici güçlerin bu ilerlemesi, o zaman doğaya karşı savaşımı son derece kolaylaştırmakta olan ilkel komünün bağrında oluştu. Belli başlı aşamalar şunlar oldular: Ok ve yay yardımıyla hayvanların evcilleştirilmesi ve çobanlarla ilkel avcılar arasında işbölümü; sonra metal aletler (demir balta, saban demiri) sayesinde tarıma geçiş; ve daha sonra zanaatların ve tarımın farklılaşması; burada çömlekçiliğin, yedeklerin saklanması olanak sağladığını da ekleyelim” (Poltzer, 2003, s. 306).

Bununla birlikte insan emeğinin sürekli işlemesi asgari tüketimin üstünde bir fazlalığın ortaya çıkmasını doğurmuştur. Belli bir zaman aralığından itibaren emek fazlası bu ürünler birbirleri ile değiştirilmeye başlanmıştır. Daha fazla ürün elde

eden kişiler ürünlerini biriktirerek zenginleşme yoluna gitmişlerdir. Bu zenginlik, hem tarımsal üretimden sağlanan ürünler nedeniyle hem de sahip olunan hayvan sayısından gelmektedir. Tarım ve hayvan ilişkisini elinde tutan bazı kesimler, bu alanlarda kullanılmak üzere çeşitli tarım aletlerini de satın alma gücünü ellerine geçirmiştir. Artık tarımsal ve hayvansal ürünler belli bazı kişilerde toplanmaya başlamıştır. Böylelikle elinde tarlası ve hayvanı olan ile olmayanlar arasında bir fark oluşmuştur. Bu fark zamanla artarak devam etmiş ve artık egemen, köle, tüccar vb. gibi kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Sınıf terimi Roma döneminde de tartışılan bir kavram olmuştur. Roma döneminde sınıf, halkın mali ve askeri amaçlarla mülk temeline dayalı olarak bölünmesi anlamına geliyordu (Edgell, 1998, s. 11). Modernite öncesi yapılan bu tanımlama, sınıfların toplumda paylaşılan bir derecelenmeyi miras alan, atfedilmiş özelliklere dayalı gruplaşmalar olarak kabul edilmesi bakımından statik bir kullanımdır.

Dworkin *Sınıf Mücadeleleri* (2012) adlı yapıtında sınıf kavramının tanımlamasına giderken “sınıf” ya da İngilizce tabiriyle *class* kelimesinin Latince birçok anlama gelen *classis* sözcüğünden geldiğini ve sözcüğün hem gemiye hem de donanmaya gönderme yaptığını belirtmiştir. Toplumsal kuramın bakış açısından *clasis*’in en önemli yan anlamı Roma halkının bulundukları yaşa ve ellerindeki mülkiyetlere göre ayrılmasını tanımlamasıydı. Dworkin sınıftan söz eden kişiyi ve sınıfın nasıl tasarlandığını *Oxford İngilizce Sözlük*’e dayandırarak şu şekilde açıklamaktadır:

“Sınıfın Roma’daki bu kavranışının İngilizcedeki gelişimi oldukça yavaştı. *Oxford İngilizce Sözlük*’e bakılırsa sınıftan söz eden ilk kişi Thomas Boulont’tu. Bir 17. yüzyıl İngiliz Katolik’i olan Boulont, 1656 yılında yayımlanan *Glossographia*

adlı eserinde sınıfı, öteki şeylerin yanı sıra “insanların düzeninin ya da dağılımının çeşitli derecelere göre” yapılması olarak tanımlıyordu. Blount’un aklındaki kendi toplumundan ziyade Roma toplumuymdu [...] Yaygın görüş toplumun üç tabakadan oluştuğuydu: Ruhban sınıfı, soylular ve sıradan insanlar, yani avamlar” (Dworkin, 2012, s. 42-43).

Sınıf kavramlaştırmasının bir başka tanımını Costantin François de Volney yapar. Volney’e göre sınıfın iki türü vardır. Bunlar halk ve ayrıcalıklılardır. Volney’e göre halk esnaf, emekçiler, zanaatkârlar ve toplum yararına olan her türlü meslek sahibi insanları; ayrıcalıklılar da rahipler, saraylılar, maliyeciler birlik komutanları, kısacası hükümet nezdinde çalışan sivil, askeri ve dini temsilcilerin tamamını kapsamaktadır (Dworkin, 2012, s. 45). Sınıf alanında yapılan kavramlaştırmalar kişilerin bulunduğu konuma, mesleğe ve sahip olduğu statüye göre farklılık göstermektedir. Sınıf kavramının farklı dönemlerde farklı kavramlarla tanımlandığı gerçeğinin değişmediği yapılan tanımlarla da anlaşılabilmektedir.

Yukarıdaki tanımlara bakıldığında, bu tanımların sanayileşme öncesi düşüncenin ürünü tanımlar olduğu görülmektedir. ‘Sınıf’ kavramının modern anlamına baktığımızda ise Sanayi Devrimi’ni takiben toplumun tamamının yeniden örgütlenmesiyle yakından bağlantılı olduğu görülmektedir (Edgell, 1998, s. 11).

18. yüzyılın sonuna doğru İngiltere’de ortaya çıkan sanayileşme süreci, daha sonra Almanya, Fransa ve Amerika olmak üzere diğer batı ülkelerine yayılarak küresel bir nitelik kazanmıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte sınıfların dönüşmesi de görülmüş, oluşan sınıf artık beceri ve sermaye üzerinden gelişen bir sınıf olmuştur.

Feodal düzen sisteminde serf, senyör ilişkisi kapital düzen içerisinde artık işçi patron ilişkisine dönmüştür. Sanayileşme ile

birlikte iş kollarının çeşitlenmesi nedeniyle de farklı meslek sahibi insanlar farklı statü ve sınıftaki insanlarla aynı kentsel mekanları paylaşmak zorunda kalmışlardır.

Sanayi Devrimi'nin yeni üretim ilişkileri geliştirmesi batıda büyük tartışmaları da alevlendiren bir olaydır. Batı düşünürleri yeni çıkan bu üretim şekline karşı takınacakları durumu gözden geçirip farklı düşünceler öne sürerken, aynı zamanda sınıf oluşumuna da yeni bir yorum getirmişlerdir. Politzer (2003, s. 307- 308) tüm bu süreci şöyle dile getirir:

“Artık fazladan üretim, tersine, gitgide daha sistemli oldu. Bazı köleler, kendilerini yenenlerin ortak mülkiyeti oldular, bazılarıysa kişisel mülkiyet; ama her durumda, kölelerin kendileri, hiçbir şeye sahip bulunmuyorlardı: üretim araçlarının özel mülkiyeti doğmuştu, toplum bundan böyle, artık sınıflara bölünmüş durumdaydı, toplumun iktisadi temeli değişmişti. Bütün bunlar, yeni üretici güçlerin gereksinimleri gereği, tekniğin yetkinleşmesiyle uygunluk içinde yapılmıştı [...] Sınıfların ortaya çıkışı kaçınılmazdı, çünkü üretimin artmasını olanaklı kılıyordu. Bununla birlikte, Engels'in deyişiyle, toplumun bir kesiminin üretiminde, refahında, uygarlığında her artış, sömürünün artması, büyük çoğunluğun yoksulluğu ve alıklaşması koşuluna bağlı olduğuna göre, sınıfların ortaya çıkışının, her ileri adımın koşulunun bir geri adım olduğu şu insanlık çağını başlattığını da akıldan çıkarmamak gerekir”.

Sınıf tartışmaları genellikle sınıf kavramının hangi alana oturtulması gerektiği konusu etrafında olmuştur. Sınıf kavramının anlaşılması için ortaya atılan bazı değerlendirmeler onun gelir, meslek, sosyo-ekonomik statülere göre yapılan varsayımsal sınıflandırmalardan ibaret saymaktadır (Wright, 2014, s. 160). Bu

dönemde sınıf kavramı sürekli farklı görüşler etrafında şekillenerek bir temele oturtulmaya çalışılmıştır.

Sanayileşmeyle birlikte beceri ve emeğin ön planda tutulması sınıfların net olarak ayrışmasına neden olmuştur. İnsanlar becerilerine göre farklı toplumsal statülere eklemlenerek toplum içinde kendilerine bir yer bulmaya ve böylelikle hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Sahip olunan beceri zamanla kişilerin ayrışmasını doğurarak beceri sahibi olan ile olmayanları ayırtmıştır. Meslek, eğitim ve ekonomik yeterlilik insanların gruplaşmalarına ve bölüşmelerine yol açmış, bölüşen kesimler sahip oldukları toplumsal konuma göre farklı sınıflara ayrılmışlardır. Bu yüzden Sanayi Devrimi’ni, sınıfların net olarak ayrıştığı dönem olarak tarif edebiliriz.

Marx toplumu analiz ederken bazı yerlerde de onu sınıflar üzerinden değerlendirerek analiz etmiştir. Marx, Engels’le kaleme aldığı, *Komünist Manifesto* adlı eserinde toplumların tarihi ve sınıf bölüşümlerini şöyle değerlendirmektedir:

“Bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün toplumların tarihi sınıf kavgalarının tarihidir. Özgür insan ve köle, asilzade ve avam, lord ve serf, lonca ustası ve kalfa, bir kelime ile ezen ve ezilen, sürekli olarak birbirlerine karşı olmuşlardır. Bazen gizli, bazen açık, fakat aralıksız bir şekilde birbirleriyle savaşmışlar ve bu savaş her seferinde ya genel olarak toplumun devrimsel bir şekilde yeniden kurulmasıyla, ya da savaşıyan sınıfların tümünün yıkılmasıyla son bulmuştur” (Marx & Engels, 2008, s. 49-50).

Sınıflar arası farklılıklar tarihsel bir gerçekliktir. Her dönem başka şekilde süren sınıflar arası bölüşüm, feodal dönemde ve günümüz endüstri devrinde sürekli değişerek ve farklı alanlarda gelişerek önemini korumuştur. Sınıflar arası mücadelenin ve savaşımın her seferinde yeni sistemler ve farklı sınıflar ortaya çıkararak süreceği belirtilebilir. Bu durumun da

toplumlar arası kampaşma ve sınıflaşıma boyutunu gittikçe büyüterek sınıflar arası çatışmaların yoğunluk kazanacağı ve daha büyük problemlere sebep olacağı düşünülmektedir.

Yaşanılan sınıfsal savaşımın daha iyi anlaşılması için de Marx'ın ekonomik kuramının tüm tarafları ile incelenmesi gerekmektedir. Marx işçi sınıfı hakkında, "onlar emeğin kullanım ve değişim değeri arasında farklılık gösteren artık değerin üretilmesinde rol oynarlar", der (Tolan, 2005, s. 260). Başka değışle burjuvazinin bu artık değere sahip olması veya onu ele geçirmesi ile işçi sınıfının ise ürettiğı artık değeri bir diğler sınıfa kaptırması olayı sömürölmekle tanımlanır. Burjuvazinin üretim araçlarına sahip olması nedeniyle artık değeri ele geçirmesi kolaylaşmaktadır (Tolan, 2005, s. 260-264). Yani kısaca belirtmek gerekirse bu iki sınıf arasındaki karşıtlığın temel sebebi mülkiyete sahip olmayanların satabilecekleri tek şeylerinin emek güçleri olması ile mülkiyeti elinde bulunduranların üretilen artık değeri kendilerine mal edebilmeleridir. Bu iki sınıf arasındaki karşıtlığın düzeyi mülkiyete sahiplik düzeyi ile paralel bir şekilde artmaktadır.

Yukarıda değinilen birkaç tanıtıcı ifadeden çıkarılabilecek sonuçlara gelecek olursak, Marx'ın sınıf teorisinin temelde dinamik bir sınıf anlayışı olduğı, toplumsal değışimi hareketlendiren şeyin de sınıflar arası çatışma olduğı anlaşılmaktadır (Edgell, 1998, s. 14). Marx'ın sınıf çatışması alanındaki düşünceleri sadece kapitalist akımın gelişimi ve geleceğıyle ilgili değil, aynı zamanda tüm insanlık tarihiyle ilgili düşünceleri için de temel unsur olarak kabul edilmektedir. Feodal düzenden kapitalist düzene geçiş aşamasında, kent burjuvazisi devrimci rol üstlenerek ve güç kullanarak toprak sahibi aristokrasiyi yönetimden söküp atmıştır. Marx bu duruma açıklık getirerek, burjuvazinin sınıf çatışmalarının içinde yer almasıyla birlikte kapitalizm de artık, burjuvanın yönetici sınıf olmaya başladığını öne sürmüştür.

Marx'ın sınıf teorisini geniş bir çerçevede ele alarak geliştiren Weber, toplumu hiyerarşik ve düzenli tabakalara ayırarak toplumsal tabakalaşma teorisini ortaya atmıştır. Böylelikle Marx'ın aksine Weber, sınıf dışındaki değişik katmanlaşma biçimleri olan statüler ve etnik katmanlaşma biçimlerine dikkat çekmeye çalışmıştır (Edgell, 1998, s. 20-21). Weber sınıfı Marx'ın tanımlamasında dayandığı üretim sürecindeki ekonomik ve toplumsal durumlar yönündeki düşüncesini, sade bir şekle sokarak ve yalnızca ekonomik bir sınıf tanımı üzerinden giderek ele almaya çalışmıştır. Weber'e göre sınıf gerçeğinin altında yatan, bireyin ekonomik varlık edinebilme olasılığıdır. Bireylerin ekonomik durumları üzerinden görüş bildiren Weber, insanların sahip oldukları meslekler, aile olanakları ve sermaye gibi kişinin ekonomik durumlarını belirleyen etmenler ile ekonomik nesneler elde edebilme imkânları eşit değildir. Bu nedenle Weber, sınıf tanımını şu şekilde belirtmektedir: “sınıf aynı ekonomik durumda bulunan kimselerden oluşan bir gruptur” (Tolan, 2005, s. 265). Weber'in burada yapmış olduğu sınıf tanımı sosyolojik bir sınıf tanımı değildir. Bu nedenle Weber'in düşüncesi sınıfların nesnel, gözlemlenebilir gerçek insan toplulukları olmadığı yönünde olmuştur. O, sınıf kavramına yaklaşımını; benzer ve ortak koşullarda bulunan kişilerin bu durumun kendileri için ortak ve benzer olduğu bilincine varması ve ortak bir örgütlenmeye gittiklerinde toplumsal gerçeklik durumuna işte o zaman gelecekleri şeklinde sunar.

Weber sınıfı gerçek bir topluluk olarak görmez, onu toplulukların olanaklı eylemlerini ortaya koyan bir gruplaşma olarak görür. Weber “mülk sahibi sınıfı” ile “ticari sınıfı” birbirinden ayırarak mülk sahibi sınıfın değişik türden mülkler olan arazi ve binalara sahip olan kesimleri kapsadığını belirtmektedir. Ticari sınıfı ise sanayi veya tarım alanlarındaki yatırımcılar, tüccarlar, bankerler vb. meslek sahiplerini “tekelci

nitelikleri ve becerileri olan işçileri” içine alan olumlu ayrıcalık sahibi kesimlerdir. Olumsuz ayrıcalık sahibi kesimler ise mülkiyet özelinde bakıldığında herhangi bir bağımsızlığı olmayanları, sınıftan atılanları ve yoksul kesimleri kapsamaktadır. Ticaret sınıfını ele aldığımızda ise bu kısma vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız emekçilerin girdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Weber’in bu bağlamda bahsettiği bir diğer sınıf ise orta sınıflardır. Orta sınıflar ise “köylüler, zanaatçılar, kamu sektörü ve özel sektördeki memurlar, serbest meslek sahipleri ve az rastlanır becerilere sahip işçilerden” teşekkül etmektedir (Weber, 1968, s. 303 – 304; Edgell, 1998, s. 22).

Weber toplumdaki güç dağılımlarına da değinmektedir. Bu güç dağılımları sınıflar, partiler ve statü grupları tarafından biçimlenmektedir. Weber’in kullanmış olduğu “güç” kavramı ile anlatılmak istenen paranın ve siyasetin gücüdür. Weber’in güç dağılımı ile ilgili önemli gördüğü bir diğer kavramı ise “onur” kavramıdır. Weber, sosyal onurun ne siyasal iktidar yoluyla ne de her zaman para ile satın alınamayacağını belirtir. Sosyal onurun güç aracılığıyla da oluşmadığını belirten düşünür, sosyal onurun itibar, ekonomik ve siyasal gücün temelini oluşturabileceğine değinir. Toplumdaki dağılımı ile toplumsal onur “sosyal düzen” olarak adlandırılır.

Sosyal düzenin sağlanması için de sosyo-ekonomik ve hukuki düzen sistemlerinin karşılıklı uyum içerisinde olması gerekmektedir (Weber, 2008, s. 281- 282). Kısaca belirtmek gerekirse, Weber için sınıf ekonomik bir olguydu. Yani Weber, bireyin piyasada sahip olduğu konumuyla belirlenen “mülk sahibi ile “mülksüzlüğün”, “tüm sınıfsal durumlar açısından temel kategoriler” teşkil edebilecek şekilde olduklarını savunmuştu. Weber, sadece sınıfların durumunu incelemekle kalmayıp olumlu ve olumsuz ayrıcalıklara sahip olan sınıfları ve orta sınıflar arasında gerçekleşen değişimleri ve gruplaşmaları arasında da ayırım yapması nedeniyle, gerek sosyal tabakalaşma yapısına

gerekse de sınıf yapısı üzerine geliştirdiği görüşleri son derece karmaşıktır (Edgell, 1998, s. 23).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Avrupa toplumunu inceleyen Weber, Marx'ın geliştirdiği yaklaşımlardan farklı bir şekilde konuyu ele almıştır. Ancak Weber yine de kendisini tamamıyla Marx'ın yaklaşımlarından soyutlayamamıştır. Burada farklılık gösteren durum, Weber mikro sosyolojik bir yaklaşımla grupları ve bireyler arasındaki ilişkileri ele alırken Marx'ın geliştirdiği yaklaşım ise makro sosyolojiktir. Biri toplumun tamamı üzerinden giderken diğeri biraz daha özele inerek insanlar arasında değişiklik gösteren durumları gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Sınıf, toplumların belli kural ve katı yaptırımlarla belirlenmediği bir sistemdir. Bunlar açık gruplardan meydana gelmektedir. Temellendiği nokta ekonomiktir. Yani kendisini ekonomik değişkenlere göre konumlandıran gruplardır. Hatta bunları da aşan bir niteliğe sahiptir. “Sınıflar, meslek, gelir ve sermaye sahipliği gibi benzer ekonomik durumu paylaşan geniş insan grupları olarak tanımlanabilir (Browne, 2014, s. 391).

Dahrendorf da sınıflar için benzer bir tanımlama yapar: Birer sosyal grup olan sınıflar üç ana faktörden oluşmaktadır. “Bunlar, birbirine benzer sosyal şartlar içinde bulunmak, benzer statüye sahip olmak ve benzer diğer hükümleri taşımaktır” (Erkal, 2009, s. 222). Bu nedenle sınıflar belirtilirken benzer koşullarda yaşayan kişilerin durumlarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Marx'ta sınıflar genel olarak etnik grup çatışmaları ve ekonomik göstergeler çerçevesinde ele alınmaktadır. Gruplar arasındaki temel ayırım mülkiyet biçimine göre farklılık göstermektedir. Feodal toplumdaki bey ile serf ve kapitalist toplumdaki burjuva ile proleterlerin hiyerarşik yapılarından kaynaklanan çatışmalar kaçınılmaz bir şekilde sürmektedir.

Marx, bugün sosyal yapılar arasında kaynakların tahsisi konusunda yaşanan problemlerin sınıflar arası çatışmaların çıkmasına neden olacağını belirtir (Studopedia, 10 Aralık 2014). Kemerlioğlu ise sınıf kavramını şöyle tanımlamıştır:

“Formel olarak açık olmakla birlikte, enformel bakımdan kapalı; üyeleri dağınık ve tümüyle örgütlenmemiş, bununla birlikte sürekli; çok yönlü bağlantılaşmaları ve işlevleri olan; enformel ve sınırlı baskılarda bulunabilen; yakın ilişkileri çoğunlukla kendi içinde olan; kendisine özgü hayat şansları ve yaşama biçimleriyle öteki sınıflardan ayrılan; kendi varlığı ve birliğinin bilincinde görülen; ekonomik değerlerin öncelik ve ağırlık taşıdığı toplumlara özgü çok geniş ve yayılmış gruplaşmalardan her birine sınıf” denir (Ateş, 2010, s. 30).

Sınıf kavramı etrafında ele alınan tanımlara bakıldığında, sınıfların genel olarak bir bölgede yaşayan grupların sahip olduğu benzer özellikleri ön planda tuttuğu anlaşılmaktadır. Kişilerin ait oldukları sınıfsal yapının belirlenmesi noktasında sosyal rol ve statünün de önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu etki bir sonraki alt başlıklarda ele alınan sosyal statü ve sosyal rolde rahatlıkla görülebilir.

2.1. Sosyal Statü

Kişinin mesleği sınıfını belirlediği gibi onun toplum içindeki statüsünü de belirler. Bu nedenle statü ve sınıfın birbirleri ile yakın ilişkisi vardır (Browne, 2014, s. 392). Kişinin toplum içinde edindiği yeri toplum tayin eder. Sınıf ise kişinin sosyal yapı içinde işgal ettiği yerdir (Tezcan, 1995: 51). Sencer statü kavramını “bir hiyerarşi düzeni içinde üst veya alt düzeyde değerlendirilen sosyal konum” olarak tanımlamaktadır (Sencer, 1974, s. 108). Erkal’a göre ise sosyal statü, sosyal grupların ve bireylerin toplum içinde edindikleri yerdir (Erkal, 2009, s. 16). Statü toplum tarafından kişilere değer ve anlam bütünlüğü içinde

yüklenilen konumdur. Toplum statü sayesinde bünyesinde bulunan bireyin belli bir anlam çerçevesinde algılanmasını sağlar. Statü toplumun kişiyi konumlandığı yerdir. Bu nedenle kişinin kendisini, kendi düşünce dünyasına dayanarak konumlandığı yer onun statüsü olamaz. Statü, toplumun bir kişi hakkındaki düşünceleri sonucunda oluşur.

Statü belli kesimlere (birey-grup) toplumun diğer kesimleri tarafından yüklenen onur ve saygınlık olarak da açıklanabilir. Bu nedenle statü ferdin toplumun tamamı ile olan ilişkisi veya pozisyonunu yansıtır. Ralph Linton sosyal statü denilince akla gelen ve statü kavramını sosyolojiye uyarlayan ilk sosyolog olarak bilinir. Linton, kişi sahip olduğu statüyü iyi veya kötü bir şekilde de kullanabilir, bu yüzden birey veya grup yüklendikleri statüleri nasıl kullanırlarsa öyle de bir sonuç elde ederler diye belirtir (Linton, 1936, s. 113; Ceylan, 2011, s. 93).

Sosyal statüler hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle statüler ve kişiye sağladıkları prestij de birbirinden farklıdır. Statüler arasında görülen hiyerarşik yapı, statü sahibi kişiler arasında da belli başlı ayrımların olduğunu gösterir. Buna da statüler arası hiyerarşik farklılık diyebiliriz. Temizlik hizmetlerini yerine getiren biri ile banka müdürü arasında olan statü farklılığı gibi. Ortaya çıkan bu statü farklılıkları, kişilere sağladıkları prestijlere göre ayrılmaktadırlar. Sağlanan prestij ve statü, kişi veya grupların konumlandıkları yer itibari ile toplum içindeki sınıflarının belirlenmesi için bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Statüler birey veya gruplar tarafından işgal edilmektedir. Statü, bünyesinde bulunan kişileri niteleyip belirleyebilmesi özelliği ile farklı bir ayrıcalık sahibidir. Aynı zamanda herhangi bir statüye sahip kişiler de bulundukları statüleri gösterecekleri performanslar sonucunda farklı mecralara taşıyabilir. Böylelikle statülerin farklı boyutlara taşınması bünyesindeki kişilerin performansına göre gerçekleşir diyebiliriz. Ancak statüden olan

uzaklık veya yakınlık çoğu zaman bireyin toplum içerisindeki değerini de azaltıp yükseltebilir. Olması muhtemel böyle bir durumda belirleyici olanın statü olduğu düşüncesini taşıyabiliriz. Bu durumda bireyin statüsü ile ilgili yapabileceği bir şey olmaz. Kişinin kontrolü dışında olan soy, yaş ve cinsiyet vb. gibi statüler kişinin kontrolünde olmayan statülerdir. Aynı zamanda bir kişinin sahip olduğu kişilik özellikleri ile statünün değeri birbiriyle bağlantılıdır. Örnek vermek gerekirse; doktorluk statüsü doktorların sahip oldukları performans ve kişilik özelliklerine göre değerli ve değersiz olabilir (Ceylan, 2011, s. 94). Bu nedenle kısaca şunu belirtebiliriz; birey veya gruplara statü tarafından yüklenen değer, aynı şekilde birey veya gruplar tarafından statüye de yüklenir. Bu karşılıklı katkı sağlama şekli sürekli bir şekilde devam eder. Bir birey toplum içinde birden çok statüye sahip olabilir. Bir kişi okulda akademisyen, evde baba, anne veya dışarıda doktor, akrabalar içinde teyze, hala, amca statüsünde bulunabilir. Sosyal hayat içinde hiç kimse tek bir statü sahibi değildir. Sahip olunan statü türleri birbirinden farklı olabileceği gibi zamanla değişiklik de gösterebilir. Bir çocuk büyüdüğünde genç; genç evlendiğinde eş, baba, anne veya zamanla nine ve dede olabilir. Statüleri, toplumsal hayat içinde doğuştan verilen statüler ve çalışarak elde edilen yani *kazanılan statüler* olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

2.1.1. Verilen Statü: Toplumun kendi kabul ettiği bazı ölçütlere göre bireye verdiği bir statü türüdür. Bu durumda bireyin hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Bireyin sahip olduğu yetenek ve becerileri göz önünde tutulmaz. Burada edinilen statülerin çoğu doğuştan gelmekle birlikte toplumun verdiği bazı statüler bulunmaktadır. Kişiyi doğuştan gelen cinsiyet, renk ve diğer fiziksel özellikler gibi statüler değiştirilemez. Ancak doğuştan gelen özelliklerine göre toplum tarafından bazı görevler, haklar ve sorumluluklar verilebilir. Kişinin belli bir yaşa geldiğinde ehliyet alabilmesi, evlenebilmesi veya seçme ve

seçilme hakkını elde etmesi toplum tarafından doğuştan gelen özellikleri göz önünde bulundurularak verilen statülerdir (Tezcan, 1995, s. 51). Kişinin doğuştan itibaren babası sayesinde, hiçbir tecrübe ve eğitimi olmamasına rağmen, kavuştuğu statüler de verilen statülere girer. Örneğin, ağa olan bir babanın çocuğunun ağa, padişah olan bir babanın çocuğunun padişah ve köle olan bir kişinin çocuğunun da köle olması gibi.

2.1.2. Kazanılan Statü: Kazanılan statü modern yaşama daha uygun bir statü şeklidir. Bu statü şeklinde kişi kendi emeği ve çabası ile yetenekler edinerek uzmanlaşmaya gider. Sanayi toplumlarında ortaya çıkan farklı meslekler önceden bir hazırlık ve eğitim sürecinden geçmeyi ön koşar. Bu nedenle yetenekli olanların bu meslekleri yapabilmesi için onlara toplum tarafından fırsat eşitliği tanınır. Verimlilik üzerine kurulu bu sistem kişileri işe alırken anne ve babanın hatırını yok sayar. Bu sistemde herhangi bir meslek anne ve babanın hatırı için hak edilmez. Kişi ancak kendi emeği ve çabasıyla bir mevki elde eder (Ergil, 2012, s. 156). Modern hayatta işverenler, çalışmak isteyen kişilerden işlettikleri iş yerleri için olağanüstü bir üretim istediklerinden, bu tür yerlere alınacak kişilerin gerekli tecrübe ve statüye sahip olan kişilerden olmasına dikkat edilir. Bu açıklamalardan verilen statülerin geleneksel toplum hayatına ait özellikler taşıdığı, kazanılmış statülerin ise, modern hayatın ve iş bölümünün gerektirdiği uzmanlaşmaya atıfta bulunduğu sonucuna ulaşılabilir.

2.2. Sosyal Rol

Sosyoloji bilimi için önemli bir kavram ve araç olan rol, belirli statü veya sosyal konumlara dayandırılan sosyal beklentileri ortaya koymaya ve onların gerçekleşme sürecini derlemeye çalışır (Marshall, 1999, s. 624; Ceylan, 2011, s. 99). Sosyal rol davranış kalıplarının belirli bir sosyal işlev çerçevesinde toplanması ve birleşmesi sürecine denir. Her birey

bulunduğu sosyal yapı içinde belli bazı rolleri üstlenir. Bireyin üstlendiği rollere örnek olarak eş, doktor, avukat vs. gibi roller gösterilebilir. Birey sahip olduğu bu rollerin gerekliliklerini yerine getirmekle mükelleftir. Sosyal rol, kişinin yaptığı işleri gösteren dinamik bir kavramdır. Rolün önemine verilen değere ise statü denir (Tezcan, 1995, s. 69). Rol ve statünün birbirinden ayrılması düşünülemez, çünkü rol ve statü arasında dinamik bir bağ bulunmaktadır. Statünün dinamik yönünü rol temsil etmektedir. Rolsüz statüden ve statüsüz rolden bahsedilemez. Statü kavramı gibi çift anlamlı olan rol(ler), sadece birey tarafından ortaya koyulan davranışlar değil, toplumun bireyden beklentileridir (Ceylan, 2011, s. 99). Toplumun kişiden beklentisi, kişinin sahip olduğu rollere göre davranmasıdır. Rol bireyin davranışlarına bazı düzenlemeler getirerek onu sınırlandıran toplumsal beklentiler olarak da tanımlanabilir (Ceylan, 2011, s. 100).

Birbiri ile bağlantı içinde bulunan rollerin çoğu arasında simetrik bir ilişki görülmektedir. Gerek öğretmen ile öğrenci arasında gerekse de evli çiftler arasında olan ilişkilerin simetrik bir biçimde olduğu açıktır. Statüdeki duruma benzer bir sınıflandırma rol için de yapılabilir. Kazanılmış roller ve verilmiş roller olarak da rolleri ikiye ayırabiliriz. Kazanılmış roller yetenek gerektiren roller iken, verilen roller herhangi bir yetenek ve tecrübe gerektirmeyen doğuştan verilen rollerdir (Wahrman, 1979, s. 155, Ceylan, 2011, s. 101).

Toplumların gelişmesi ile birlikte rol ve statü alanlarında da bir artış görülür. Her geçen gün başka mesleklerin oluşması, sosyal yapı birimi olan ailenin değişmesi gibi olaylar neticesinde rollerin sayısı ve yapısında da farklılar görülmektedir. Sosyal yapı içindeki karmaşıklıklar bireyler açısından farklı düzeyde problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sosyal statü ve roller açısından yaşanabilecek bir çelişki çatışmaları doğurabilmektedir. Sosyal rollerin çatışması, bireyin konum

olarak sahip olduğu role uygun hareket etmemesi ve başka bir rol edinerek yapmakla yükümlü olduğu görev ve sorumlulukları değil de bulunduğu rol itibarıyla onu ilgilendirmeyen şeyleri yapması ile gerçekleşir. Örneğin üniversitede ders verme yükümlülüğü olan bir hocanın üniversite hademesine ders vermesi bir rol çatışmasıdır. Bir öğretmenin çocuğuna karşı, okulda baba, evde öğretmen rolünü üstlenmesi de rol çatışmasına verilebilecek bir diğer örnektir.

3. SINIFLARDA DEĞİŞME

Feodalite dönemi sınıfları üretim sürecine iki farklı şekilde katılmışlardır. Mülk ve emek sahibi olarak ayrılan bu sınıf yapısı, kast sistemine benzer bir şekilde doğuştan alınan rol ve statülerin etkili olması nedeniyle sınıfsal yapı kesin bir şekilde ayrılmıştır. Feodal düzen içinde herhangi bir statü ve rolde bulunan kişilerin kendi statü ve rollerinden olmayan kişilere yaklaşması söz konusu değildi. Yani senyör, askerler, din adamları, tüccar ve zanaatkârlar dışında kalan kişilerin yukarı bir sınıfa yükselme gibi bir olanağı yoktu. Bu dönemde verilen rol ve statülere bağlı bir şekilde gelişim gösteren sınıflar tıpkı kast sisteminde olduğu gibi değiştirilemezdi. Söz konusu durumun feodal düzenin bozulmaya başlamadığı dönemlerde geçerli olduğu belirtilmelidir. Çünkü daha sonraları feodal düzende yer yer rol ve statülerde bir değişiklik görülmektedir. Bu da sınıflar arası geçirgenliğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Öksüz, 1980, s. 88).

Zamanla feodal düzende değişimler baş göstermiş ve toprağı işleyen serf kısa sürede tarlayı kiralayan bir konuma gelmiştir. Din adamları, serf ve senyör ilişkisi tamamı ile değişikliğe uğrayarak özel mülkiyetin oluşması aşamalarına geçilmiştir. Artık çıkarların ön planda olduğu yeni bir düzene doğru yol alındığının habercisi de, toprak ve üretimde değişiklik

gösteren bu sınıfsal ilişkiler olmuştur. Feodal düzende lüksün ve fiyatların artması, senyörlerin taleplerinin artmasına neden olmuş ve senyör gitgide bünyelerindeki kişileri sömürme derecesini artırmıştır. Sömürünün büyük boyutlarda hissedilmesi ile birlikte köylülerin özgürlüklerini satın alarak köyden kentlere doğru göç ettikleri görülmüştür. Köyden senyörün zulmünden kaçan bu kesim, kentlerde mülkiyet ilişkilerinin değişiklik göstermesi ile birlikte ortaya çıkan kapitalistlerin emirlerinde çalışmak zorunda kalmışlardır. Artık emek üzerinden işleyen belirli bir pazar söz konusu olmuştur. Senyörün zulmünden ve ona bağlılığından kurtularak beden ve emek özgürlüğünü elde eden ve kentlerde kendine yer bulan kesimler, bulundukları sınıftan başka bir sınıfa geçebilmenin gerekliliklerini yerine getirmeye başlamışlardır. Bu çerçevede yaşamlarını idame ettirmeye çalışmışlardır (Öksüz, 1980, s. 91).

Feodal düzenden sonra şehirlerin gelişmesiyle birlikte kentlerde merkezi devletlere doğru bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler sonucunda ise otoriteler merkezileşmiştir. Böylelikle artık monarşiler tarih sahnesinde görülür olmuştur. Genellikle ticaret ve zanaatla uğraşan bu yeni kentliler zamanla ekonomik gücü ve toplum içindeki statüsünün yükselmesiyle gelişim göstermiştir. Ticaret ve zanaat sonrasında yeni kentliler diye bilinen burjuvanın farklı alanlara yönelimlerini de doğurmuştur. 1789 Fransız devrimi ile birlikte burjuvazi diye bilinen sınıf, halkın yığın olmaktan millet olmaya geçişinin hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Fransız devrimi ile birlikte halk aristokrasiye, kiliseye ve diğer feodal yapılara karşı sosyal, ekonomik ve siyasi özgürlüğünü kazanmıştır. Bu kazanımlar sonucunda farklı milliyetçilik akımları zamanla milli devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Erkal, 2009, s. 226).

Sanayi Devrimi ile birlikte üretim araçlarının gelişmesi söz konusu olmuş ve sınıflar arası farklılıklar başka bir boyut kazanmıştır. Kentlerin sürekli olarak gelişmesi ile üretimin daha

hızlı yapılması gerekliliği doğmuş ve bu da daha çok kişinin bu üretim merkezlerinde çalışmasına yol açmıştır. Böylelikle mülkiyeti elinde bulunduran kişi ile mülk sahibini zenginleştiren işçi sınıfı arasında bazı sınırlar çizilmiştir. Sanayi Devrimi ile birlikte insanların ekonomik gelirine göre ayrılması ve sınıfların değişmesi çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir diyebiliriz. Marx sınıfların değişimiyle ilgili olarak ABD'deki sınıf yapıları ile bireylerin sınıflar arası geçişlerini “sınıflar arası değişim” olarak belirtmiştir. Ona göre sosyal mobilitenin geçiş dönemlerinde görülen etkisi az ve geçici bir şeydir. Bu durum toplum yapısının çöküşünü başlı başına doğrular niteliktedir. Marx, kentli bireylerin statülerini eskisi gibi aileden ve akrabadan alabileceğini düşünmekte ve bu durumun sürekli devam edeceğini iddia etmektedir. Ancak Marx'ın hesaba katmadığı bir şey vardı, o da “eğitim patlaması” ile birlikte bireylerin aldıkları eğitim oranında farklılaşmalarıdır. Böylelikle bu dönemde eğitim sisteminin de etkisiyle sınıf ve tabakaların değişmesi, çok sınıflı yapıların oluşması vb. gibi farklı sınıf yapıları oluşmuştur (Erkal, 2009, s. 229).

Eğitim sisteminin sürekli hale gelmesi ile birlikte toplumsal sınıfların boyutları ciddi derecede değişmiş ve farklı sınıf yapıları ortaya çıkmıştır. Günümüzde, kişiler arasındaki iletişimden başlayarak işe alımlara kadar her alanda eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. Bireyin eğitim durumu onun hangi sosyal gruptan olduğunu hangi sınıfsal yapıda konumlandığını bilmemizi sağlayan etmenlerden biridir. Bu nedenle eğitim durumunun sınıfların değişmesi üzerindeki etkisi azımsanmayacak düzeydedir.

3.1. Sınıfta Değişimi Tetikleyen Dinamikler

Antik Roma ve Yunan toplumlarında kölelik düzeni bulunmaktaydı. Kölelerin bu devirde alınıp satıldığı ve her türlü kötü muamele ile karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir. İlerleyen

zaman içinde kölelik sistemi ortadan kalkarak yerini toprak sahibi beyler ile toprağa bağlı, toprağın işletilmesinden sorumlu ve herhangi bir özgürlüğü olmayan serflere bırakmıştır (Erdendoğdu, 2014, s. 4). Değişen sosyal yapılarla birlikte toplum içindeki hareketliliğin boyutu da gitgide değişmekte ve artık yeni sınıfların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Üretim araçlarının el değiştirmesi değişen sosyal yapılar içinde rastlanılan bir başka konudur. Tarım ve tarım üzerinden elde edilen gelirlerle süren bir yapı dönüşerek makineleşmeye ve makine üzerinden üretim yapmaya geçmiştir. Üretim araçlarının değişmesi feodalitenin sonu, kapitalist sistemin ise başlangıcı olmuştur. Kapitalist ve neoliberal ekonomilerin ortaya çıkması ile birlikte eşitsizlikler de isim değiştirmişlerdir. Artık “aristokrat, şövalye, zanaatkâr, işçi, devlet elitleri, patron veya iş adamları” adlarıyla devam eden sınıf kavramları ortaya çıkmıştır (Erdendoğdu, 2014). Diğer kesimlere göre daha çok avantajlı olan bu sınıflar günden güne konumlarının ve statülerinin değişmesi ve yükselmesi anlamında adeta bir rekabete tutuşmuşlardır.

Amerika’da 1776 yılında yayınlanan bağımsızlık bildirgesi ve Fransa’da 1789 yılında yayımlanan Fransa İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 18.yy’da insanlık için önemli örnekler teşkil eden bildirgeler niteliği taşımaktadır. Bu dönemde Fransa ve Amerika devrimleri, insanlar arasında görülen ayrımın olmaması gerektiği, herkesin eşit ve özgür olduğu, artık eşitsizlik durumlarının hayatın bir gerçeği olmadığı vb. gibi halkın bilinçlenmesine yönelik alanlarda önemli etkide bulunmuş ve toplumu farklı bir mecraya taşımıştır (Erdendoğdu, 2014, s. 5). Bu iki devrimde yapılan şey aslında aristokratik sınıfa bir başkaldırıdır. Eşitliğin sağlanması gerektiği yönündeki bir atılımdır. Gerek Amerika’da İngiliz egemenliğine karşı, gerekse de Fransa’da aristokratik kesime karşı yürütülen bu

mücadelelerin asıl amacı halkı vergiye bağlayan ve onun sırtından zenginliğine zenginlik katan kesime bir dur demektir.

Sanayi Devrimi ile birlikte hem işin hem de sınıfın boyutu değişmiştir. Küçük işletmeler veya zanaatkârlık gibi meslekler artık sanayi dönemi üretim araçlarıyla baş edemeyip ortadan kalkmış, bunların yerini büyük işletmeler ve yeni meslekler almıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte görülen teknolojik gelişmeler hem kent hem de kırsal alanlardaki yapıların bozulmasında ve zamanla kapitalist öncesi ilişkilerin tasfiye edilmesinde rol almıştır. Sanayi Devrimi'nin ekonomik alanda yol açtığı değişiklikler, yeni iş bölümleri ve sınıfsal yapıların oluşmasına neden olmuştur. İş bölümlerinin çeşitlenmesi de sınıfları daha da karmaşık bir hale getirmiştir (Sencer, 1974, s. 179-180).

Feodal düzenin yıkılışı ile kapitalist sisteme geçiş süresi boyunca yapılan işte ve bu işleri yapan meslek dallarında sürekli bir şekilde değişimler görülmüştür. Varlığı toplum yapılarını etkileyen üretim araçlarının değişmesi ve toplumun yaptığı meslek, bulunduğu konum üzerinden şekillenen sınıflar, insanlığın tarihsel gelişimi içinde farklılaşarak günümüze kadar gelmiştir. Sınıfların oluşması, farklılaşması ve gelişmesi toplumların ilişki şekilleri ile doğru orantılıdır. Kabile devri topluluklarında kadın, erkek ve kabile reisi arasında görülen ilişkiler sınıfsal bir ayrımın temelini teşkil etmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu ilişki şekilleri mülkiyetle ilişkilendirilmiş ve sınıflaşmayı bu mülke sahiplik derecesine göre farklılaştırmıştır. Sınıfların bölünmesinin ve değişmesinin temelinde gelişen ve sürekli hareket içinde bulunan sosyal yapılar ile onların ürettikleri yatmaktadır.

Günümüz toplumları için yukarıda bahsedilen durumun biraz farklı bir versiyonu söz konusudur. Sanayi Devrimi ile birlikte oluşan iş bölümleri farklı boyutlarda meslek dallarının doğmasını getirmiştir. Meslek dallarının farklılığı da insanlar

arasında farklı eşitsizlikleri doğurmuştur. Sanayi Dönemi işçi ve patronun hiyerarşik yapısı üzerinde büyüyen sınıfsal yapı gitgide çeşitlenmiş ve hayatın tüm alanlarını kapsar hale gelmiştir. Artık insanları sadece ekonomik durumları üzerinden değerlendiren bir sınıf değil; meslek, cinsiyet, etniklik, eğitim, giyim, kültür vb. gibi farklı alanlar üzerinden değerlendiren bir sınıf söz konusu olmuştur. Sınıfların değişmesinin temelinde yatan dinamik, ekonomik durumdur. Birey veya kişilerin ekonomik durumlarındaki farklılık onların bulunduğu toplumdaki sınıflarını da belirler. İyi bir gelire sahip kişiler iyi okullarda okur, iyi hastanelerde tedavi edilir ve iyi bir beslenme şekline sahip olur. Bu nedenle aslında insan imkânları el verdiği ölçüde bir sınıfın ferdidir, diyebiliriz. İmkândan kasıt da ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda sahip olunabilen her şeydir.

3.2. Sınıf Yapısının Değişmesinin Etkileri

Marx sınıfın, insanların yaşamlarını sürdürmek için ilişkide olduğu araçlar tarafından ortaya çıktığını iddia eder. Sanayi Devrimi'nden önce üretim araçları, tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi amacıyla geliştirilen araçlar, evcilleştirilen hayvanlar ve toprağın kendisinden oluşmaktaydı. Bu nedenle sanayi devri öncesi toplumlarında iki sınıfın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, toprak sahipleri olan köle sahipleri, soylu kesim ve aristokrat kesim iken; ikincisi de bu topraklarda çalışarak üretim yapan, köle, serf ve özgür köylülerdir. Modern sanayi dönemi iş alanlarının genişlemesi, fabrikaların açılması, makinelerin geliştirilmesi, bunlara sahip olmak isteyen kesimin gerek duyduğu zenginliğin ve servet sahipliğinin önemini artırmıştır. Söz konusu bu rekabet ortaya sömüren ve sömürülen diye tarif edilen iki farklı sınıf yapısını doğurmuştur (Giddens, 2012, s. 345-346). Daha açık bir ifade ile sermaye sahibi olan sömüren ve bu sermayenin büyümesini emeğiyle sağlayan işçi veya proletarya sınıfı arasında, üretim araçlarının işletilmesi ve maksimum kâr üzerine endeksli bir ilişki söz konusudur.

Dolayısıyla ortaya çıkan bu ilişki, çıkar ilişkisinin ekonomik ayağıdır.

Kapitalist düzenin bir sonucu olarak büyük eşitsizlikler ortaya çıkmıştır. Marx ortaya çıkan bu eşitsizlikler karşısındaki şaşkınlığını saklayamamıştır. Eskiden aristokratlar, gelir ve yaşanan lüks farklılığı ile köylü kesimden ayrılmakta iken tarımsal topluluklar da yoksulluk içindeydiler. Aristokrasinin var olup olmaması bu toplulukların hayatında bir değişikliğe neden olmayacaktı, tarımsal toplulukların hayat standartları yine eksik kalacaktı. Modern sanayide yaşanan gelişmeler, zenginliğin üretilmesini sağlamış ama işçi kesim kendi emeklerinin sonucunda üretilen zenginliğin sadece küçük bir kısmına ulaşabilmiştir. Bu nedenle varlıklı sınıf yine servetine servet katarak zenginleşmiş ve işçi ise yoksul kalmıştır. Marx ortaya çıkan bu eşitsizliklerin “katı bir şekilde ekonomik” olmadığını da belirtmiştir (Giddens, 2012, s. 346).

Toplumda görülebilecek değişimlerin temelinde, ailede görülen değişimler gelmektedir. Çünkü toplum da ailelerin bir araya gelmesi sonucunda oluşur. Ailelerin sahip oldukları ekonomik durumları onların toplumsal hayat içindeki konumlarını da belirtir. Bir ailenin iyi gelir sahibi olması o ailenin aynı zamanda toplum içindeki sınıfını belirtir. Grup veya toplumlar, sahip oldukları zenginlik çerçevesinde hayatın imkânlarından faydalanabilir. İşçi bir ailenin sahip oldukları ile toplumun içinde edindiği sınıfı ayrı iken, yüksek gelirli bir ailenin sahip oldukları ile toplumun içinde edindikleri konum ve sınıf birbirinden ayrıdır. Zamanla elde edilen gelirin değişmesi ile de kişinin veya ailenin ait oldukları sınıfta da bir değişme görülür. Bu kişiler, eski konumlandıkları yerden farklı konum ve sınıf yapısına sahip olur. Toplum tarafından ona gösterilecek saygı ve onun sahip olduğu değerde de bir değişim görülür. Demek ki sınıflarda gerçekleşen değişimleri ele alırken bu değişimler üzerinde büyük etkiye bulunan ekonomik durumu göz ardı

etmemek gerekir. Ailenin konumlandığı sınıfsal yapı ve “ona bağlı olarak toplumsal ekonomik ve kültürel durumu”, oturulan bölge, ebeveynlerin eğitim durumları ve yaptıkları “iş gibi etkenler,” ailede bulunan çocukların gittikleri okulları, eğitim ve öğretimden faydalanmalarını etkiler. Girilen eğitim kurumunun kalitesi de çocuğun başarısı üzerinde doğrudan etkide bulunur. Sınıfsal konumlanmaya göre çocukların eğitim olanaklarından faydalanma düzeyleri de değişiklik göstermektedir (Ünal, 2011, s. 130).

Üst sınıf ile işçi sınıf kesiminin oturduğu semtlerdeki eğitim kurumlarının sunduğu imkânlar arasındaki farklılıklar, çocukların eğitimi ve öğretiminin kalitesinde büyük etkide bulunur. Biri son derece kaliteli hocalardan iyi koşullarda eğitim görürken, bir diğeri kötü koşullarda tecrübesiz hocalardan eğitim görebilmektedir. Bu iki kesimin sınıfları arasındaki farklılıklar onların ve çocuklarının geleceğini birebir etkiler. Sınıflar arasında görülen farklılıklara göre yasal ihlal oranlarının da artıp azalabileceğini de unutmamak gerekir. Yapılan bir araştırma, sınıf yapılarının farklı katmanlarında yer alan kişilerin sebep olduğu yasal ihlal oranları ve tipi hakkında bilgi sunmaktadır. Alt sınıflara inildikçe “adi suçlar”ın, yukarı sınıflara doğru çıkıldıkça da düşünce ve politika alanlarındaki yasal ihlal oranlarında bir artış olduğu gözlemlenmektedir (Ünal, 2011, s. 130).

Kişilerin sınıfsal farklılıklarına göre konut yapılarında, oturma bölgelerinde, iletişimde bulunduğu kişilerde, eğitim aldığı kurumlarda, yemek yediği ve kıyafet satın aldığı yerlerde, yolculukta kullandığı ulaşım şeklinde vb. gibi alanlarda değişiklikler görülür. Sınıflarının değişmesi ile birlikte bu kişiler, toplumda kendilerine hitap edebilecek alanlara ve insanlara yaklaşırken, hitap etmeyen alanlardan ve insanlardan ise uzaklaşma yoluna giderler.

3.3. Farklı Sınıflarda Değişimin Özellikleri

Toplumsal eşitsizliğin boyutu, tabakalar arasında görülen açıklık derecesine bağlı olarak değişiklik gösterir. Dolayısıyla alt tabaka ile üst tabaka arasındaki açıklığın fazla olması demek, sosyal eşitsizliğin de fazla olduğu anlamına gelir. 20. ve 21. yüzyılda görülen gelişmeler sonucunda egemen bir sistem olarak varlığını sürdürmeye devam eden kapitalist düzen, eşitsizliklerin giderek arttığı ve farklılaştığı toplumsal düzeni meydana getirmiştir. Günümüz toplumlarının tabakalaşma sistemleri göz önünde bulundurulduğunda bu eşitsizliklerin boyutu ortaya çıkmaktadır (Ünal, 2011, s. 92).

Ortaya çıkan sınıfsal yapı ile ilgili öne sürülen düşünceler, modern toplumdaki sınıf şekilleri üzerinde kuramcılarının görüş birliğine varabileceğini göstermektedir. Marx ve Weber'in modern toplumun sınıf yapıları için öne sürdükleri düşüncelere karşı, yeni-Marksist ve yeni-Weber'cilerin toplumun sınıf dinamikleri üzerinde geliştirdikleri düşünceleri giderek birbirine benzer özellikler göstermektedir (Waters, 1991; Edgell, 1998, s. 63).

Sınıfların gelişim süreci bize sınıf ve sınıfların sürekli bir değişim içinde olduklarını ve karakter değiştirdiklerini göstermektedir. Değişen sınıflara mensup kişiler de bu hiyerarşik yapının bir parçası konumundadırlar. Sınıflar arasında görülen eşitsizlikler, toplumsal tabakalarda uçurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak tabakalar arası bu uçurumlar, gelişmiş ülkelerde orta sınıfın gelişme göstermesiyle birlikte azalmıştır. Laroque'ye göre (akt. Açıkgoz, 2000, s. 301) bu durum şöyle gerçekleşmiştir: Modern kapitalist toplumlarda, aracı bir sınıf olan orta sınıfın gelişim göstermesiyle sanayiye bağlı üretimin yanında başka sektörler de değer kazanmış ve bedenin çalışması üzerinden tanımlanan bir işçi sınıfının özelliklerini kendisinde barındırmayan sınıfların gelişimi ön plana çıkmıştır. Bu durum

endüstrileşme sürecinin bir özelliğidir. Dünya genelindeki sanayileşme göz önünde bulundurulduğunda, bu sürecin belirgin ve yaygın bir şekilde işçi sınıfının doğuşunu getirdiği gözlemlenebilmektedir. Tarım alanlarındaki kesimin sanayi sektörüne kaydırılması ile işçi ihtiyacı da karşılanmış olur. Sanayi sektöründe üretim doyum noktasına ulaştığında ise işçiler de kendi gelirleri el verdikçe üretim araçlarına sahip olurlar. Bu anlamda işçinin sınıfında da bir değişiklik görülür ve artık o ya patron ya da küçük ölçekli sermayedar konumundadır. Sanayi sektöründen sağlanan milli gelir ise hizmet sektörünün gelişmesine kaynaklık eder. Hizmetler sektörü sanayileşmenin üçüncü ve son aşamalarında ortaya çıkmaya başlar. Bu sektör içinde kendine yer bulan kesim ile sanayi sektörünün ikinci aşamasındaki sermayedarlar, “sanayileşme sürecinin orta sınıf kaynağını teşkil ederler” (Açıkgöz, 2000, s. 301).

Giddens, sınıfsal gücün üç ana kaynağı olduğunu belirtir: “Üç sınıflı bir yapı yaratma eğilimi taşıyan mülkiyet, ehliyet ve fiziksel emek gücü sahipliği; bunlar, mülkiyete dayanan egemen/üst sınıfa, ehliyete dayanan ara/orta sınıfa ve emek gücüne dayanan işçi sınıfı/alt sınıfa tekabül eder” (Edgell, 1998, s. 63). Giddens, modelin getirdiği sınırların görünüşteki sınırlar olduğunu ve bu üç sınıfın kendi içlerindeki tutarlılıklarının zamana göre değişebilen sınıfsal bölünmelere uğramış olabileceğini de belirtir. “Bu tartışmaya açık olmakla beraber özellikle orta sınıflar için doğrudur; çünkü kültürel ve kurumsal avantajlara dayalı olarak, istihdam sektörü tarafından bölünebilecek bu sınıflar, hem mülk sahibi eski orta sınıfı hem de mülksüz yeni orta sınıfı kapsamaktadır” (Edgell, 1998, s. 63-64). Sanayileşme süreciyle birlikte sınıfsal yapılarda ve bu sınıfsal yapıların mensubu olan kişilerin konumlarında hiyerarşik bir değişiklik görülmüştür.

Bu aşamada üç ana sınıf grubu ele alınmıştır: Büyük mülk sahiplerinin oluşturduğu üst sınıf; kültürel ve kurumsal

avantajlara sahip genişleyen bir orta sınıf ve fiziksel iş gücünün pazarlanmasına dayanan, ayrılmış ve büyük bir ihtimalle gittikçe küçülecek olan alt sınıf. Kapitalist sınıf sistemleri içerisindeki bu sınıf yapıları sürekli değişikliğe uğramaktadır.

3.3.1. Üst Sınıf: Sosyologlar üst sınıfı tanımlarken onu sahip olunan mesleğe dayandırarak temellendirmişlerdir. Bu nedenle onlar için en zengin kesim, üst sınıfı oluşturan kesimdir (Edgell, 1998, s. 64). Giddens üst sınıfı; “güçle servete sahip ve varlıklarını kendi çocuklarına aktarabilen bireylerin oluşturduğu küçük bir azınlıktır”, diye tanımlar. Üst sınıf gelir bakımından toplumun en çok kazananları, dolayısıyla toplumun “%1’ini oluşturan” en zengin kesim olarak belirtilebilir (Giddens, 2012, s. 358).

Marksist egemen ideoloji kuramına göre üst sınıfı oluşturan kişiler ‘egemen sınıflardır’. Egemen sınıf diye de tabir edilen üst sınıfın düşünceleri her zaman yönetici sınıfın düşünceleridir (Marx ve Engels, 1970; Edgell, 1998, s. 64). Üst sınıfın siyasetçiler ve devlet adamları üzerindeki etkisi her zaman için söz konusu olmuştur. Bazı ülkelerde, ülkenin politikalarının belirlenmesinden tutun devlet adamlarının kararlarına müdahalede bulunulmasına kadar, devletin her kademesinde üst sınıfın etkili olduğu görülebilir. Görülen bu durum bize Marx ve Weber’in üstünde durduğu mülkiyet güç yaratır teorisini hatırlatmaktadır. Üst veya egemen sınıf gibi farklı isimlerle tabir edilen sınıf üzerinde yapılan tartışmaların kökleri Marx ve Weber’e kadar gitmektedir. İki kuramcının da kapitalist sistemin gelişmesi ile birlikte şirketlerde görülen gelişmelerin giderek karmaşılaştığı, bu nedenle de “kapitalist gelişimin mülkiyetin kontrolden ayrılması” gerekliliği üstünde durmuştur. Çünkü 19. yüzyılın sonları ile 20. Yüzyılın ilk dönemlerinde, üst sınıfa ait olmanın sahip olunan mülke göre belirlenmesi durumunun artık geçerli olmadığı ve ekonominin ortaklıklarla kurulan büyük şirketler tarafından yönlendirilmesi durumunun ortaya çıkmış

olmasıdır. Bu şirketlerin denetimi de şirketlerde çalışan üst düzey yetkililer tarafından yapılmaktadır. Marx'tan bu durumun açıklanması yönünde şöyle bir örnek de gösterilebilir, O, “denetim işinin” “sermaye sahipliğinden” ayrılmasını kapitalisti “lüzumsuz” kılmıştır, der (Edgell, 1998, s. 64).

Günümüz modern toplumlarında zenginleşme ve üst sınıfı oluşturma potansiyeli sanayi devrinin ilk dönemlerine göre daha iyi konumdadır. Çünkü gelişen teknolojiye paralel olarak geliştirilen iletişim araçları küreselleşerek insanların daha çok kişiye sesini ve etkisini duyurmasını sağlamıştır. İnternet ve bilgisayar programlama sistemleri ile bir sanatçı sanatını başka kitlelere satma şansını elde ederek zenginleşirken, bir program geliştirici de geliştirdiği programlar sayesinde açık bir pazarda kendisine müşteri bulabilmektedir. Elbette tüm bu olanaklar mükemmel bir zenginleşmeyi getirir. Facebook, X (Twitter), Instagram vb. sosyal iletişim ağlarının sahibi veya Windows işletim sistemini ortaya çıkaran kişilerin tamamı teknolojinin verdiği imkânlar sonucunda zenginleşmişlerdir. Bunun yanında, General Motor gibi küresel şirketlerin geliri birkaç ülkenin milli gelirini geçmektedir. Aşırı kapitalistleşme aşırı üretimi ve tüketimi getirmiştir. Bu nedenle zenginleşmeye engel olunamamakta ve üst sınıfların sayılarında günden güne artışlar söz konusu olmaktadır.

Giddens (2012, s. 357-358) zengin profillerinin değişmesine rağmen, üst sınıfın ayırt edilebilir olmadığı yönünde öne sürülen görüşleri sorunlu bulmaktadır. İngiltere’de üst sınıfı oluşturanların büyük çoğunluğunun kendi emekleri ve yetenekleri sonucunda bu sınıfı elde ettiklerini de belirten Giddens, bu sınıfın hemen alt kısmında da hizmet sınıfının bulunduğunu aktarır. Giddens ayrıca Goldthorpe’ye değindirdiği hizmet sınıfının uzmanlardan, yöneticilerden ve üst düzey idarecilerden oluştuğunu da belirtmiştir. Goldthorpe’nin hizmet sınıfı dediği grup, çoğu kaynakta ara sınıf veya orta sınıf olarak

da ifade edilebilmektedir. Biz söz konusu grupları ele alırken, orta sınıf kavramını kullanmayı tercih edeceğiz.

3.3.2. Orta Sınıf: Orta sınıfı oluşturan kesim ve orta sınıf meslekleri hakkında birbirinden farklı ve derin tartışmalar yürütülmüştür. Ama neredeyse bu konu üzerinde yazan çizen sosyologların tamamı, mensup olunan sınıfı belirlerken, bireyin yaptığı mesleklere bakarak bu sınıflandırmayı yapmışlardır. Giddens (2012, s. 358), orta sınıfın çeşitli mesleklerde çalışan geniş bir sınıf olduğunu ve bu sınıfa hizmet sektöründe çalışanların, öğretmenlerin, tıp uzmanlarının vb. gibi mesleklerde çalışan kesimlerin girdiğini belirtir. Çoğu gözlemciye göre ise orta sınıfa sanayileşmiş ülkelerdeki nüfusun büyük bir çoğunluğu girer. Bunun için mavi yakalı işlere oranla beyaz yakalı işler daha çok gelişme gösterirler. Orta sınıf mensubu kişilerin aldıkları eğitim sonucunda edindikleri belgelerin değeri ve teknik anlamda kazandıkları yeterliliğin sağladığı avantajlar, el emeği veya işçiliği sonucunda kazanılana oranla daha iyidir. Çalışan sınıf emeğini satarken, orta sınıf mensupları ise kendi fikir ve yeteneklerini, hayatlarını idame edebilmek için satarlar. Ortaya koyulan bu ayırım bile orta sınıf ile çalışan sınıfı birbirinden ayırmak için yeterli bir nedendir. Ancak şunu da belirtmekte fayda var; orta sınıfın mesleki yapısında görülen farklılıklar ve dinamiklerin sürekli olarak değişiklik göstermesi orta sınıfı kesin çizgilerle ayırmayı zorlaştırır.

19.yüzyılın başlarında orta sınıfın “gevşek” görünümüne sahip olduğu artık bilinen bir olgu olmuştur (Giddens, 2012, s. 358). Orta sınıf ile işçi sınıfı arasındaki sınırları belirlemek için iki temel özelliği belirtmek gerekmektedir. Birincisi, orta sınıfın yaptığı mesleklerin işçi sınıfı mensubu kişilerin yaptığı mesleklere göre daha fazla maddi avantajlar sağladığıdır. Yapılan bu meslekler mensuplarına sadece maddi bir gelir değil aynı zamanda eğitim, sağlık konut vs. gibi kişiye en önemli giderlerini karşılayabilme imkânı ve daha iyi bir yaşam standardı sunar. Bu

meslekler sağlık açısından da iyi ve mensuplarına herhangi bir zarar getirmeyen mesleklerdir. İkincisi ise eğitim durumu yüksek, “profesyonel, kamusal ve idari gruplar” içinde olan kültürel avantajlara sahip bir sınıftır. Orta sınıf diğer sınıflara oranla eğitim sisteminde en hızlı yükselme ve ilerleme kat eden sınıftır (Bilton v.d. 2009, s. 105).

Orta sınıfın farklı şekildeki gruplara ayrılması, orta sınıfa getirilen değişik bakış açılardan kaynaklanmaktadır. Sınıfta yer aldıkları zamana göre iki farklı gruba bölmeye çalışırsak, şöyle bir sonuçla karşı karşıya kalırız: “Eski” mülk sahibi olanlar ve “yeni” mülksüz “orta sınıflar” arasında tarihsel ve siyasi ayrımın yapıldığını görürüz. Edgell’e göre: “Bu sınıflar “küçük burjuvazi” ve “beyaz yakalı” veya “kafa işçisi” sınıflar olarak bilinmektedir”. Bunlardan birincisi, işçi çalıştıran veya çalıştırmayan serbest çalışan kesimleri kapsamaktayken, ikincisi ise, düşük otorite sahibi beyaz yakalılardan başlayarak işçilerin üstündeki bir konumda yer alan profesyonel kişilere kadar uzanır (Edgell, 1998, s. 72-73). “Yeni orta sınıfın” sınırlarını belirlemek konusunda güçlükler yaşanmaktadır. Çünkü kimlerin bu sınıfa alınacağı konusunda çeşitli görüşler ve tartışmalar aktarılmaktadır. Bazı görüşler, işletmenin yönetim kurulu başkanı bu sınıfa girer diye belirtirken, bazı görüşler de hemşireleri, doktorları ve sekreterleri yeni orta sınıf kapsamına girer diye belirtmektedir. Çünkü orta sınıfın sınırları bellidir, yani bir sınıfın alt kısmında diğer sınıfın da üst kısmında yer alan sınıf orta sınıftır. Bunun için konum olarak orta sınıftan bahsedilebilmesi için ayrıyeten iki farklı sınıfın söz konusu olması gerekmektedir. Ancak bu durum yeni orta sınıf için maalesef geçerli olamamakta ve bu sınıfın alt ve üst sınırları belirlenirken o sanki inatla tüm çabalara karşı çıkmaktadır (Kemerlioğlu, 1996, s. 85, Ünal, 2011, s. 99). Sınıfların sürekli olarak değişiklik göstermesi göz önünde bulundurulursa, orta sınıfların yeni orta sınıflara dönüşebileceği, yeni orta sınıfların ise üst sınıflara dönüşebileceği söylenebilir.

Çünkü geçmişten günümüze doğru gelişim gösteren teknoloji ve yaşam standartlarına bakıldığında, işçi sınıfı diye tabir edilen sınıfın orta sınıfa dönüştüğünü görebiliriz. Bunun da temel sebebi sanayi döneminde görülen gelir artışlarıdır.

3.3.3. Alt Sınıf: Sınıf yapısının içinde en alt tabakada bulunanlar “alt sınıf” diye tabir edilirler. Bu sınıfın mensupları toplumun genelinin sahip olduğu olanakların daha azına sahiplerdir. Bu nedenle yaşamlarını toplumun geri kalanından daha aşağı standartlarda sürdürürler. Bu sınıfın mensupları pek çok konuda dezavantaja sahiptir. Alt sınıf mensubu kişilerin belli başlı, sürekli yapacakları bir işleri yoktur. Bunun için meslek sahipleri değildir. Kısa süreli işler yaparlar ve çoğu zaman da işsizdirler. Bunun yanında bu sınıfa üye kişilerin yaşadıkları bir evleri ve ait oldukları bir semtleri yoktur. Bu sınıftaki kişiler “marjinalleşmiş bir grup” olarak ya da nüfusun büyük bir bölümünde görülen yaşam şekilleri “dışında” olan gruplar diye betimlenmektedir (Giddens, 2012, s. 361).

Alt sınıf kavramı olarak da kuramcılar tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir. Literatüre bakıldığında “Bağımlı Sınıf,” “İşçi Sınıf” ve “Alt Sınıf” kavramlarının, aynı şeyi ifade ettiği görülmektedir. Üçü de kol işçilerine karşılık gelmektedir. Ancak Avrupa’da özellikle, alt sınıf kavramı ile ilgili çok sert tartışmalar sürmüştür. Bu kavramın olumsuz çağrışımlarda bulunduğu gerekçesiyle birçok düşünür bunu kullanmamaya çalışır. Bunun yerine ‘toplumsal dışlanma’ kavramını kullananlar da vardır (Giddens, 2012, s. 361). Nasıl tanımlanırsa tanımlansın bu sınıf, sınıf tartışmaları içinde kabul edilen en önemli sınıf türüdür. Alt sınıf etrafında dönen tartışmalar Marx ile ilgili şu soruyu gündeme getirmiştir: “Marx, tarihsel rollerinin kapitalist üretim tarzını yıkmak ve sınıfsız bir toplum yapısı kurmak olduğunu iddia ettiği günden bu yana işçi sınıfına ne oldu? (Edgell, 1998, s. 84)”. Marx, devrimci ilerlemenin endüstriyel kapitalizmin en çok geliştiği yerlerde gerçekleşeceğini ve

“endüstriyel olarak daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş ülkeye kendi geleceğinin yansısını gösterir sadece” diyerek konuya açıklık getirmeye çalışır (Edgell, 1998, s. 84). 20. yüzyıl boyunca Amerika en büyük kapitalist ülke olma yönündeki varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Amerika’nın en devrimci işçi sınıfa sahip olması gerekmektedir. Ancak burada tam tersi bir durum söz konusu, Amerika işçi sınıfı en az gelişmiş en ileri endüstriyel toplum olmuştur (Lipset, 1969; Edgell, 1998, s. 84).

Alt sınıf mensubu kişilerin hareket alanı sınırlıdır. Onlar kendileri gibi dışlanmış veya sosyal haklardan mahrum bırakılan etnik gruplarla birlikte hareket etmeye çalışırlar. Alt sınıf ile ilgili yapılan tartışma ve değerlendirmelerin çoğu ABD kaynaklıdır. Alt sınıf tartışmalarının bu ülkede görülmesinin temel nedeni, kentlerin yoksul kesimlerinde yaşayan “siyah alt sınıf”ın olmasıdır (Lister, 1996; Giddens, 2012, s. 361).

Alt sınıf tartışmalarının büyük çoğunluğunun ABD kaynaklı olması, bu sınıfın sadece bu ülkede söz konusu olduğundan kaynaklı bir durum değildir. Aynı zamanda İngiltere’de, Fransa’da ve Almanya’da göçmenlerden kaynaklı bir alt sınıfın oluştuğu da görülmektedir. Bu ülkelere Cezayir’den, Suriye’den, Türkiye’den, Fas’tan vb. diğer ülkelerden giden kişi ve grupların çoğunluğu alt sınıfı oluşturmaktadır.

Alt sınıf kavramı kökleri Marx’a kadar uzayan bir tarihsel geçmişe sahiptir. Marx’ın sürekli olarak üretim ve değişimin egemen biçimlerinin dışında kalan kişilerin oluşturduğu bir sınıftan, ‘lumpen proletarya’ diye bahsettiği bilinmektedir. Marx’ın kullandığı bu kavram son zamanlarda çalışmayı reddeden hırsız, serseri ve avareleri “toplumsal parazit” gibi toplumun en alt sınırlarında yaşamlarını sürdüren kişileri tarif etmek için kullanılmaktadır (Giddens, 2012, s. 362).

Yukarıda kuramcılarının da değindiği gibi alt sınıfları oluşturan kesimler, genelde yaşam standartları anlamında toplumun en alt tabakasında yer alan kişilerin oluşturduğu bir sınıftır. Bu sınıfın zamanla dönüşerek orta sınıf konumuna yükseleceği hakkında çeşitli düşünceler ve teoriler ileri sürülmüştür. Toplumsal hareketliliğin getirdiği imkânlar çerçevesinde böyle bir dönüşümün gerçekleşmesi söz konusu olabilir. Ancak bu dönüşümün sağlanabilmesi için de bulunulan ortamın iyi şartlara sahip bir yer olması gerekmektedir. Güney Afrika ülkeleri gibi gelişmemiş ülkelerdeki alt sınıfın dönüşümü ile Britanya veya ABD'deki alt sınıfın dönüşümü aynı şekilde gerçekleşmez. Bu nedenle dönüşümün gerçekleşmesi için ekonomik ve kültürel gelişimin gerçekleşiyor veya gerçekleşmiş olması gerekmektedir.

4. SONUÇ

İş bölümü ve mülkiyet biçimleri bağlamında yeniden inşa edilen sınıf ve sosyal sınıf arasındaki ilişki, toplumsal gerçekliğin temel kurucu odaklarından birini oluşturmaktadır. Bu iki kavram arasındaki ilişki, tarihsel süreçler boyunca mülkiyet biçimleri, üretim ilişkileri ve iş bölümü üzerinden kesintisiz bir şekilde yeniden inşa edilmektedir. Bu yönüyle sınıfı yalnızca ekonomik bir kategori olarak değil, mekânsal, sosyal ve kültürel boyutları da içeren çok katmanlı bir süreç olarak kavramak gerekmektedir.

Sınıflarda vuku bulan değişimin toplumsal gelişimin yapısal bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla emek süreçlerinde, üretim biçimlerinde ve toplumsal örgütlenme süreçlerinde gerçekleşen kırılmalar hız kazanmaktadır.

Toplumsal değişim ve dönüşümün yapısal bir sonucu şeklinde ortaya çıkan sınıflarda değişim, toplumsal örgütlenme, üretim ile emek biçimlerinde yaşanan değişimler ve kırılmalarla

hız kazanmaktadır. Ancak burada gerçekleşen değişim, toplumsal yapıda eşitlikçi bir yeniden dağılım durumu yaratmaktan ziyade genellikle mevcut eşitsizlikleri derinleştiren ve yeniden üreten bir işleyiş süreci sunmaktadır. Bu bağlamda, sınıfsal hareketlilik, sadece geçişkenlik olarak değil, yeniden tabakalaşma süreçleriyle iç içe bir yapı şeklinde düşünülmelidir.

Sınıfsal değişimi ve dönüşümü şekillendiren dinamikler, tekil bir nedene bağlanamayacak kadar çoğulluk sergiler. Sınıfsal konumların oluşumu ve dönüşümünde belirleyici rol oynayan eğitim, kültürel sermaye, mekânsal yerleşim ve mesleki konum gibi unsurlar ekonomik yapı belirleyiciliğinin alt dinamikleri olarak belirtilebilir. Bu alt dinamikler vasıtasıyla birey veya grupların sınıfsal konumlanmaları hakkında öngörülebilir. Aynı zamanda bu çoklu belirlenim ile sınıfsal analiz tek yönlü değerlendirmelerden çıkarılarak bütüncül ve ilişkisel bir çerçevede konumlandırılmaktadır.

Sonuç olarak çalışmada tartışılan sınıf ve toplumsal yapı, sabit ve durağan bir kategori olarak değerlendirilmemektedir. Sınıf ile toplumsal yapı tarihsel olarak karşılıklı etkileşim içerisinde ve aralıksız bir biçimde yeniden üretilen ilişkiler bütünü şeklinde kendilerine alan açmaktadır. Bu nedenle çalışmanın tamamı göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapılacak olursa; sınıfsal değişimler sadece ekonomik alanı dönüştürmemekte, toplumsal yapının bütünü de dönüştüren bir süreç şeklinde ilerlemektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Ö. (2000). Sosyolojinin Problemleri Bir Konusu Olarak, “Sosyal Sınıf” Kavramı Üzerine Önemli Sosyologların Düşünceleri ve Yorumları. *Sosyoloji Konferansları*, 26: 281-308.
- Ateş, Y. (2010). Sosyal Tabakalaşma ve Siyaset İlişkisi: Türkiye Örneği. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Bilton, T-B. (2009). Sosyoloji, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Browne, K. (2014). *Sosyolojiye Giriş*, Çev: İbrahim Kaya, Say Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, T. (2011). “Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol”, *Atatürk ÜSBE Dergisi* 15 (1), 89- 104.
- Dworkin, D. (2012). *Sınıf Mücadeleleri*, Çev. Utku Özmakas, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Edgell, S. (1998). *Sınıf*. Dost Kitabevi.
- Erdendoğdu, F. (2014). Sosyal Tabakalaşma ve Eşitsizlik. *Pamukkale Üniversitesi Sosyoloji Bölümü*, 11, 1-25. Ergil, D. (2012). *Toplum ve İnsan: “Toplumbilimin Temelleri”*. Turhan Kitabevi.
- Erkal, M. E. (2009). *Sosyoloji: Toplumbilimi*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Marx, K., & Engels, F. (2008). *Komünist Manifesto*. (çev. Celal Üster, Nur Deriş). Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Öksüz, E. (1980). Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler. *Sosyoloji Konferansları*, 18: 81-92.

- Parsons, T. (2010). *Essays in Sociological Theory*. Simon and Schuster.
- Politzer, G. (2003). *Felsefenin Temel İlkeleri*. Muzaffer Erdost (çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Sencer, M. (1974). *Sosyal Sınıflar* (Kriter ve Göstergeler). İstanbul: Gözlem.
- Studopedia. (10 Aralık 2014). “Satsialnaya Stratitsikatsiya”.
<http://studopedia.org/6-69004.html>. [Erişim Tarihi: 13 Kasım 2016].
- Tezcan, M. (1995). *Sosyolojiye Giriş: Temel Kavramlar*. Anı Yayıncılık, Ankara.
- Tolan, B. (2005). *Sosyoloji*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Ünal, Z. A. (2011). *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik* [Olgular, Kavramlar, Kuramlar], Birleşik yayınevi, Ankara.
- Weber, M. (2008). *Sosyoloji Yazıları*, Deniz Yayınları, İstanbul.
- Wright, O. E. (2014). *Sınıf Analizine Yaklaşımlar*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Notabene Yayınları, Ank

NEOLİBERAL YÜKSEKÖĞRETİMDE AKADEMİK EMEK SÜRECİ VE KARŞI KOYMA¹

Selin ATALAY²

1. GİRİŞ

Tüm dünyada yükseköğretim alanında neoliberal politikalar temelinde bir dönüşüm yaşanmaktadır. 1970’lerde yaşanan ekonomik krizler ve Keynesyen modelin çözülmesi ile birlikte neoliberal ekonomi politikaları dünya genelinde uygulama alanı bulmuş, bu dönüşüm yükseköğretim sistemlerini de doğrudan etkilemiştir (Crouch, 2014; Bora ve Erdoğan, 2015). Atomize bir birey anlayışını merkeze alan neoliberalizm kamusal hizmetlerin de yeniden örgütlenmesini getirmiştir.

Neoliberal ideoloji, bireyi kendi çıkarını maksimize eden rasyonel bir aktör olarak tanımlarken, toplumsal sorumluluk anlayışını bireysel sorumluluğa indirgemektedir (Tilman, 1976). Neoliberalizm, her bir bireyin kendisi için en iyi seçimleri yapacak şekilde güdülenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmış, rekabet toplumsal tüm alanlarının doğru şekilde işleyişi açısından temel bir hedef haline gelmiştir (Adaman ve Madra, 2015). Neoliberalizmde rekabet, kendiliğinden işleyen bir süreçten çok kuralları, ölçütleri, sıralama mekanizmaları ve performans değerlendirme sistemleriyle bilinçli biçimde kurgulanmış bir

¹ Bu çalışma, 2017 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalında tamamlanmış “Yükseköğretim Stratejileri ve Akademisyenlik Mesleğinin Dönüşümü: Sosyal Bilimler Örneği” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-7095-6396.

düzendir. Bu rekabetçi yapıda, bireyleri yalnızca özgür seçimler yapan aktörler olarak değil, aynı zamanda sürekli ölçülen, derecelendirilen ve başkalarıyla karşılaştırılan öznelere haline getirmektedir (Davies, 2017). Bireyi kendi geleceğinin inşasında toplumun işleyişinden soyutlayarak yegane yetkili olarak konumlandıran neoliberalizmde sorumluluk da aynı şekilde bireye indirgenmiştir. Birey sağlık, eğitim, yatırım gibi alanlarda yaptığı seçimler konusunda sorumluluklandırılmıştır (Atalay, 2022).

Bireyin sorumluluklandırılması devletin geçmişte sunduğu hizmetlerden çekilmesiyle gerçekleşmiştir. Neoliberal düşüncede hizmetlerin sunumunda piyasanın devlete kıyasla daha etkin olduğu varsayımı temelinde kamusal hizmetlerin yeniden yapılandırılması ve mümkün olduğunca özelleştirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Çavdar, 2013). Devlet tarafından sunulan kamusal hizmetler de neoliberal model çerçevesinde yeni kamu yönetimi (YKY) politikaları temelinde yeniden örgütlenmiştir. Yeni kamu yönetimi piyasa yönelimli bir anlayış ve bürokratik kontrolün birleşime dayanmaktadır. YKY anlayışına göre devlet, rekabeti teşvik eden, vatandaşa odaklanan ve onu güçlendirmeyi amaçlayan, süreçlerden ziyade çıktılara öncelik veren, vatandaş bir ‘müşteri’ olarak konumlandıran, otoriteyi alt birimlere devreden ve piyasa kurallarını merkeze alan bir rol üstlenmelidir (Talat Arslan, 2010). Bu bağlamda temel hizmetlerin örgütlenmesi ve sunumunda büyük dönüşümler ortaya çıkmıştır.

Bu dönüşümden yükseköğretim alanı da doğrudan etkilenmiş, üniversiteler giderek piyasa mantığı ile işleyen kurumlara dönüşmeye başlamıştır. Dünya genelinde araştırma, eğitim-öğretim ve kültür aktarımı önceliğine sahip Humboldt tipi üniversite modelleri yerini Amerikan tipi ‘mükemmeliyet üniversitesine’, ‘McÜniversite’ye bırakmıştır (Charle ve Verger, 2005; Parker ve Jary, 1995). Neoliberal politikalar, üniversitelerin yalnızca bilgi üreten kurumlar olmasının ötesine

geçerek, rekabet eden, performans kriterlerine göre değerlendirilen ve çıktıları üzerinden denetlenen yapılar haline gelmesine yol açmaktadır (Lynch, 2014). Bu süreçte yükseköğretim giderek metalaşmakta, bir yatırım alanına dönüşmekte (Ünlütürk Ulutaş, 2011), kamusal hak olmaktan ziyade alınıp satılabilen bir hizmet olarak ele alınmaktadır. Öğrenciler insan sermayesi ya da müşteri olarak tanımlanırken, üniversiteler de bu müşterilerin taleplerine göre hareket eden kurumsal yapılara dönüşmektedir (Atalay, 2018a; Nalbantoğlu, 2003; Lynch, 2014).

Bu çalışma, söz konusu dönüşümü emek süreci kuramı çerçevesinde ele almakta ve akademik emeğin neoliberal yükseköğretim bağlamında nasıl yeniden yapılandığını incelemektedir. Bu doğrultuda akademik emek üzerindeki denetim mekanizmaları ve bu mekanizmalara karşı geliştirilen karşı koyma stratejileri sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenler üzerine gerçekleştirilmiş saha çalışması üzerinden değerlendirilmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Emek Süreci Kuramı ve Akademik Emek

Bu çalışmada akademik emek sürecindeki dönüşümü anlamak için emek süreci kuramı temel analitik çerçeve olarak kullanılmaktadır. Emek süreci yaklaşımı, üretimi yalnızca teknik bir faaliyet olarak değil, aynı zamanda kontrol, denetim ve güç ilişkileri içerisinde şekillenen bir süreç olarak ele almaktadır (Marx, 2013; Thompson, 1989). Emek süreci kuramı emek ve emek gücü kavramları temelinde yapılmış ayırım üzerine kurulmuştur. Marx’a (1999) göre kapitalizmde ücretli işçi, belirli bir para karşılığı kapitaliste emeğini değil emek gücünü satmaktadır: “Yaşamının 8,10,12,15 saatini, günbegün, açık arttırmayla, en çok artırana, hammadde, iş aletlerinin ve

geçim araçlarının sahiplerine, yani kapitalistlere satar” (Marx, 1999, s. 28).

Kapitalist üretim ilişkilerinin temelinde emek süreci, emek gücünün emeğe dönüşmesi ve bu süreçte artı değer üretimi yer almaktadır. Bu bağlamda emek gücü, henüz gerçekleşmemiş bir üretim faaliyetine işaret eden bir kapasite ya da potansiyel olarak anlaşılmaktadır. Emek ise bu potansiyelin fiili olarak kullanılmasıyla, yani emek gücünün tüketilmesiyle ortaya çıkan üretim sürecini ifade etmektedir. Dolayısıyla kapitalist üretimde satılan ve satın alınan şey, doğrudan emek değil, henüz gerçekleşmemiş bir emek kapasitesi olarak emek gücüdür (Marx, 2014, s. 26–28).

Zanaatkârlık biçiminde üretimde ürün doğrudan kullanım değeri için satın alınabilirken, kapitalist üretimde farklı bir örgütlenme söz konusudur. Kapitalist, üretimin gerçekleşeceği mekânı, üretim araçlarını ve hammaddeyi sağlayarak, emek gücünün emeğe dönüşme sürecini kendi denetimi altına almaktadır. Bu nedenle kapitalist açısından önemli olan, tamamlanmış emek değil, üretim sürecini mümkün kılan emek gücünün kendisidir. Bu çerçevede kapitalistin satın aldığı şey, mevcut bir üretim değil, üretime ilişkin bir potansiyeldir. Emek gücünün bu potansiyel karakteri, üretim sürecinin belirsizliğini de beraberinde getirmekte ve bu durum, emek sürecinin kontrol altına alınmasını kapitalist üretimin merkezi meselelerinden biri haline getirmektedir (Thompson, 1989, s. 123). Bu durum da emek sürecinin örgütlenme biçiminin önemine işaret etmektedir.

Marx’a göre emek süreci, insana özgü bir etkinliktir ve bu özelliğiyle diğer canlıların faaliyetlerinden ayrılmaktadır. Bu durum, sıklıkla verilen arı örneği üzerinden açıklanabilir. Arının inşa ettiği petek son derece düzenli ve “mükemmel” bir yapı olarak değerlendirilebilse de bu üretim süreci içgüdüsel bir faaliyete dayanmaktadır. Buna karşılık insanın üretim faaliyeti,

zihinsel bir tasarım süreci ile birlikte gerçekleşir, yani emek önceden kurgulanan ve bilinçli bir amaca yönelen bir etkinliktir (Marx, 2013, s. 182). Bu anlamda insan emeği, yalnızca bir üretim faaliyeti değil, aynı zamanda zihinsel ve amaçlı bir eylem biçimi olarak tanımlanır. Harry Braverman'ın (2008) vurguladığı üzere, diğer canlıların çalışması içgüdüsel nitelik taşıırken, insanın çalışması bilinçli ve amaçlıdır.

Marx'ın emek sürecine ilişkin analizleri, üretimin sermaye tarafından kontrol altına alınma dinamiklerini ortaya koyarken, Braverman (2008) bu sürecin modern kapitalizmde aldığı biçimi detaylandırmaktadır. Braverman'a göre kapitalist üretim sürecinin temel eğilimlerinden biri, emeğin parçalanması ve zanaat bilgisinin işçiden alınarak yönetim mekanizmalarına aktarılmasıdır. Bu süreç, emeğin vasıfsızlaştırılması ve üretim üzerindeki kontrolün yönetim tarafından merkezileştirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda Taylorist üretim modeli, emek sürecinin bilimsel yönetim ilkeleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesini ifade etmektedir. İş süreçlerinin parçalanması, standartlaştırılması ve ölçülebilir hale getirilmesi, emek üzerindeki denetimin artmasını sağlamaktadır. Emek sürecinin bu şekilde yeniden örgütlenmesi yalnızca sanayi üretimi ile sınırlı kalmamış, hizmet sektörü ve bilgi üretimi alanlarına da yayılmıştır (Thompson, 1989).

Emek süreci literatüründe daha sonraki çalışmalar, kontrolün yalnızca teknik araçlarla değil, aynı zamanda örgütsel ve ideolojik mekanizmalar aracılığıyla da sağlandığını vurgulamaktadır. Performans ölçümü, hedef belirleme ve çıktı odaklı değerlendirme sistemleri, modern emek sürecinin temel denetim araçları haline gelmiştir (Edwards, 1979; Thompson, 1989). Günümüzde kullanım alanı bulunan böylesi stratejiler için Neo-Taylorizm kavramı kullanılmaktadır. Neo-Taylorizmde teknik becerilere yapılan vurgunun yerini “kişiliğe” yönelik vurgu almaktadır. Bu çerçevede kişilik, bir kontrol aracı olarak

konumlandırılmakta, öz-disiplin, öz-denetim ve her duruma uyum sağlayabilme gibi niteliklerin öne çıktığı belirtilmektedir (Crowley vd, 2010). Neo-Taylorizm; verimliliğin modern teknolojiler aracılığıyla artırılmasına, kaynak kullanımının sürekli izlenmesine, çalışanların bireysel çıktılarının denetlenmesine ve ücretlendirmenin performansa dayandırılmasına odaklanan bir yaklaşımdır (Ünlütürk Ulutaş, 2011).

Günümüzde Taylorist bilimsel yönetim ilkelerinin modern yönetim teknikleri üzerinden güncellenmesi ile birlikte farklı birçok çalışma alanında emek örgütlenmesi dönüşmüştür. Bu alanlardan biri akademik çalışmadır. Akademik emeğin Taylorist ilkeler çerçevesinde yeniden örgütlenmesi için “akademik Taylorizm” kavramı kullanılmaktadır (Atalay, 2019).

Geçmişte yüksek seviyede özerklik üzerinden, bir zanaat olarak tanımlanan akademik emek, tasarım ve uygulamanın birlikteliği üzerine kurulmuştur. C. Wright Mills’in (1969) yaklaşımından hareketle akademisyenlik, özellikle sosyal bilimlerde, bir “entelektüel zanaat” olarak kavramsallaştırmaktadır. Araştırmacının gündelik yaşamı ile akademik üretimi arasında keskin bir ayrım yoktur, bu iki alan birbirini besler ve deneyim, düşünsel üretimin hammaddesini oluşturmaktadır. Benzer şekilde Tancred Sheriff (1985), akademik emeğin araştırma ve ders verme pratikleri etrafında örgütlendiğini ve bu pratiklerin yaparak öğrenilen, ustalaşmaya dayalı bir zanaat niteliği taşıdığını vurgulamaktadır. Akademisyen hem araştırma yoluyla kendi hammaddesini üretmekte hem de bunu ders sürecine entegre ederek iki alan arasında organik bir bütünlük kurmaktadır. Ancak idari işlerin artışı bu zanaat yapısını zayıflatan bir kontrol mekanizması olarak görülmektedir. Miller (1996) da özellikle ders verme faaliyetinde akademisyenin görece özerkliğine dikkat çekerken, bilimsel yönetim ilkeleri, artan öğrenci sayıları ve kurumsal dönüşümlerin

bu özerkliği aşındırarak akademisyenin kendi zanaatı üzerindeki kontrolünü sınırladığını belirtir. Bu çerçevede akademisyenlik, ideal tip olarak özerk ve bütünlüklü bir zanaat olarak tanımlansa da günümüzde akademik Taylorizm bu durumu dönüştürmektedir.

Yükseköğretimde akademik emek giderek standartlaştırılmakta, ölçülebilir göstergelere indirgenmekte ve bu doğrultuda performans değerlendirme sistemlerine bağımlı hale gelmektedir (Smyth, 1995). Araştırma alanında, yayın süreçleri dergi etki faktörleri ve atıf sayıları gibi nicel ölçütler üzerinden değerlendirilebilir kılınırken (Gendron, 2008; Gruber, 2014), ders verme faaliyetinde ise öğrenci değerlendirmeleri temel bir ölçüm aracı olarak giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Atalay, 2018a). Bu durumun Türkiye'deki yükseköğretim sisteminin dönüşümü çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir.

2.2. Türkiye Yükseköğretimin Neoliberal Dönüşümü ve Akademik Taylorizm

Türkiye'de yükseköğretim uzun süre kamusal bir hizmet olarak örgütlenmiş ve üniversiteler devlet politikaları ile güçlü bağlar içerisinde varlık göstermiştir (Günel ve Günel, 2011). Ancak özellikle 1980 askeri darbesi sonrasında yükseköğretim alanında önemli yapısal dönüşümler yaşanmıştır. 1981 yılında kurulan Yükseköğretim Kurulu (YÖK), yükseköğretim alanını merkezi bir yapı altında toplayarak üniversitelerin örgütlenmesinde belirleyici bir aktör haline gelmiştir (Kılıç, 1999).

1980 sonrası dönemde uygulamaya konulan politikalar, Türkiye'de yükseköğretimin neoliberal dönüşümünün zeminini oluşturmuştur (Coşar ve Ergün, 2015). Bu süreçte en önemli gelişmelerden biri, vakıf üniversitelerinin kurulmasına olanak tanıyan düzenlemedir. 1984 yılında kurulan Bilkent Üniversitesi,

bu dönüşümün ilk örneğini olmuştur. Bu anlamda bu gelişme yükseköğretimde piyasa temelli bir yapının önünü açmıştır (Erguvan, 2013).

Her ne kadar vakıf üniversiteleri yasal düzlemde “kâr amacı gütmeyen” kurumlar olarak tanımlansa da bu kurumların işleyiş biçimlerinin özel sektör mantığına yakın olduğu yönünde eleştiriler bulunmaktadır (Arslan ve Odman, 2011; Vatansever ve Gezici-Yalçın, 2015). Fırat ve Akkuzu (2016), Türkiye’deki vakıf üniversitelerinin büyük bir kısmında yapılan yatırımın öğrenim ücretlerinden elde edilen gelirin gerisinde kaldığını belirtmektedir. Bu nedenle söz konusu kurumların kâr amacı gütmeyen yapılar olarak değerlendirilemeyeceğini, bu kurumların özel sektör sermayesiyle doğrudan bağlantılı olduklarını savunmaktadır. Arslan ve Odman (2011), belirtilen üniversitelerin özel üniversite olarak görülmesinin daha doğru olduğunu belirtmektedir.

Neoliberal dönüşüm yalnızca özel üniversitelerin kurulmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kamu üniversitelerinde de YKY anlayışının benimsenmesiyle derinleşmiştir. Bu yaklaşım, performans değerlendirmesi, rekabet, kalite güvencesi ve kaynak çeşitliliği gibi unsurlar üzerinden yükseköğretim kurumlarının yeniden yapılandırılmasını öngörmektedir (YÖK, 2013). Türkiye’de üniversitelerin mali açıdan daha özerk hale gelmeleri yönünde adımlar atmaları beklenmektedir. Bu doğrultuda ‘girişimci üniversite’ söylemi öne çıkmakta ve üniversite-sanayi işbirliği giderek daha fazla teşvik edilmektedir (Özcan ve Çakır, 2016).

1980 sonrası dönemde Türkiye’de yükseköğretim alanında hızlı bir kitleselleşme de yaşanmıştır. Öğrenci sayısındaki artış ve üniversite sayısındaki genişleme, yükseköğretimin yapısını önemli ölçüde dönüştürmüştür (Atalay, 2018a). Bu genişleme, yükseköğretimin erişilebilirliğini

artırmakla birlikte, aynı zamanda kalite, finansman ve yönetim gibi alanlarda yeni sorunları da beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda yükseköğretim alanında verimlilik ilkeleri çerçevesinde optimum girdi çıktı oranlarının gözetilmesi söz konusu olmuştur. Taylorizm zanaata ilişkin bilginin yönetimlere aktarılması ve bu bağlamda işin her aşamasının yönetim tarafından verimlilik ilkeleri etrafında kontrol altında tutulması anlamına gelmektedir. Bu kontrol büyük ölçüde vasıfsızlaştırma ve yeri doldurulabilir hale getirme yoluyla gerçekleştirilmektedir (Braverman, 2008). Bu çerçevede yükseköğretimde iş güvencesinin sorunlu hale geldiği, kadro sayılarında azalmanın gerçekleştiği ve performans ölçümünün merkezileştiği görülmektedir.

Türkiye’de yükseköğretim alanında, özellikle kariyerin erken evrelerinde iş güvencesinin zayıfladığı gözlemlenmektedir. 2018 yılında yapılan düzenlemeyle, tüm araştırma görevlisi atamalarının 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu’nun 50/d maddesi kapsamında gerçekleştirilmesi öngörülmüş; bu kapsamda yıllık sözleşmelerle istihdam edilen araştırma görevlilerinin görev süreleri lisansüstü eğitimlerine devam etmeleri koşuluna bağlanmıştır. Buna ek olarak, 2018 yılında yapılan bir düzenleme ile doktorasını tamamlamış araştırma görevlilerine ders verme imkanı tanınmıştır. Aynı yıl yürürlüğe giren norm kadro uygulaması da kadro kısıtlamalarına yönelik düzenlemelerini getirmiştir. Bu düzenlemeye göre, kurumlarda yapılacak norm kadro planlaması asgari kadro sayısının en fazla iki katına kadar belirlenebilmektedir. Norm kadro dışında kadro talep edilmesi durumunda ise, kurumun öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı gibi niceliksel göstergeleri ile ileri düzey araştırma ve geliştirme faaliyetleri gibi niteliksel özellikleri dikkate alınmaktadır (Atalay, 2019).

Türkiye yükseköğretim sisteminde, daimî kadroya geçişin temel koşullarından biri olan doçentlik unvanına erişimin, 2015 yılında yapılan bir düzenlemeyle daha açık ve güncel sayısal performans ölçütlerine bağlandığı görülmektedir. Ekim 2016 itibarıyla yürürlüğe giren bu uygulama, akademik faaliyetlerin puanlama sistemi üzerinden değerlendirilmesine dayanmaktadır (Demir, Cennet ve Özdemir, 2017). Akademik yükseltmelerde ise üniversitelerin ek kriterler belirlemeleri söz konusu olmuştur. Üniversitelerin rekabet odaklı yükseköğretim yapısına uyum sağlayacak biçimde ek kriterler belirledikleri görülmektedir. Bu kapsamda yurtdışı deneyimi, SSCI ve SCI gibi endekslerde taranan dergilerde yayın yapma gibi koşullar öne çıkabilmektedir (Atalay, 2019). Belirlenen kriterler zamanla değişebildiği gibi kurumdan kuruma fark göstermektedir. 2015 yılında uygulanmaya başlanan akademik teşvik ödeneği de yayın performansını arttırmanın bir yöntemi haline gelmiştir (Atalay, 2018b).

Tüm bu gelişmeler Türkiye’de akademik emek sürecinin Taylorist verimlilik ilkeleri çerçevesinde yeniden örgütlenmesi temelinde değerlendirilmektedir. Bu dönüşümün etkileri sosyal bilimler alanında akademisyenlerin çalışma deneyimleri üzerinden analiz edilecektir.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımına dayanmaktadır ve akademik emek süreçlerini derinlemesine anlamayı hedeflemektedir. Araştırmanın evreni, İstanbul ve İzmir’deki devlet ve vakıf üniversitelerinde belirli sosyal bilim disiplinlerinde çalışan öğretim üyelerinden oluşturulmuş bu evren, üniversitelerin web siteleri üzerinden yapılan incelemelerle belirlenmiştir.

Örneklem seçiminde nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan amaçlı örnekleme yaklaşımı benimsenmiştir. Bu kapsamda maksimum çeşitlilik örnekleme (Glesne, 2015) tercih edilerek farklı üniversite türlerinden, farklı akademik unvanlara sahip ve cinsiyet bakımından çeşitlilik gösteren katılımcılara ulaşılması hedeflenmiştir. Ayrıca alana giriş sonrasında kartopu örnekleme tekniğinden de yararlanılarak katılımcı ağı genişletilmiştir. Böylece akademik emeğin farklı kurumsal bağlamlarda nasıl deneyimlendiğine dair çok boyutlu bir veri seti oluşturulmuştur. Vakıf üniversitelerin sınıflandırılmasında Aytül Fırat ve İdris Akkuzu'nun (2016) sermaye temelli sınıflandırması, üniversitenin tercih edilirliliği ve öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı gibi kriterler kullanılmış ve bu üniversiteler A, B ve C tipi olmak üzere kategorileştirilmiştir. Devlet üniversiteleri de D tipi kurum olarak sınıflandırılmıştır.

Örneklem, farklı akademik unvanlar, kurum türleri ve demografik özellikler açısından çeşitlilik gösterecek şekilde toplamda 28 öğretim üyesinden oluşmuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğunu yardımcı doçent doktorlar (16 kişi) oluştururken, bunu doçentler (7 kişi) ve profesörler (5 kişi) izlemektedir. Bu dağılım, özellikle akademik kariyerin ilk aşamasındaki görece güvencesiz koşulları merkeze almanın yanında farklı aşamalarındaki deneyimlerin karşılaştırılmasına olanak tanımaktadır.

Kurumsal dağılım açısından bakıldığında, örneklemde farklı üniversite tipleri dengeli biçimde temsil edilmiştir; C (10 kişi) ve D tipi (9 kişi) üniversiteler ağırlıkta olup, B tipi üniversitelerden 7 ve A tipi üniversitelerden 2 katılımcı yer almaktadır. Coğrafi dağılımda ise İstanbul'dan 20 katılımcı, İzmir'den 8 katılımcı bulunmaktadır. Bu durum, özellikle büyük metropoldeki yükseköğretim yapısının daha yoğun temsil edildiğini göstermektedir.

Cinsiyet dağılımı görece dengeli olup 15 kadın ve 13 erkek katılımcı bulunmaktadır. Kurum türü bakımından ise vakıf üniversitelerinde çalışanların (19 kişi), devlet üniversitelerinde çalışanlara (9 kişi) kıyasla daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcıların yaş aralığı 33 ile 72 arasında değişmiştir.

Veri toplama sürecinde derinlemesine görüşmeler temel yöntem olarak kullanılmış ve görüşmelerde araştırmacı “madenci” rolünü benimseyerek katılımcıların deneyimlerinden anlam çıkarmaya odaklanmıştır (Baş, Usta ve Uyar, 2013). Görüşmeler, ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş, sonrasında deşifre edilmiş ve MAXQDA 12 programı kullanılarak analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Çalışma kapsamında, akademik emek sürecinde artan denetim ve işin yoğunlaştırılması karşısında akademisyenlerin geliştirdiği karşı koyma biçimleri çok katmanlı bir şekilde ele alınmaktadır. Akademik emek, özellikle vakıf üniversitelerinde sermayeye tabi üretici emek haline gelirken, devlet üniversitelerinde yeni kamu yönetimi ilkeleri çerçevesinde proleterleşme eğilimi göstermektedir. Artan iş yükü, performans baskısı ve çok kanallı denetim mekanizmaları, akademisyenlerin vasıflarını aşındırarak onları yeri doldurulabilir hale getirmektedir. Ancak bu süreç tek yönlü değildir. Kontrol ile birlikte farklı düzeylerde karşı koyma ve direnme pratikleri de ortaya çıkmaktadır.

Kuramsal olarak karşı koyma, emek sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmaktadır. Thompson ve Ackroyd’un (1995) vurguladığı gibi kontrol ve direnç, diyalektik bir ilişki içindedir. Edwards’ın (1979) belirttiği üzere karşı koyma, emek sürecinin bulunduğu her alanda, çoğu zaman bireysel ve gizli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Burawoy (2015) ise en sıkı denetim altında bile emekçilerin sınırlı da olsa kontrol alanları

yaratabildiğini göstermektedir. Bu çerçevede akademik emek sürecinde karşı koymanın hem bireysel hem kolektif hem açık hem örtük biçimlerde gerçekleştiği, çoğu zaman da gündelik iş pratiklerinin içine yerleşmiş olduğu görülmektedir.

Bulgular, bireysel karşı koymanın akademik alanda oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Performans ölçüm sistemlerine açıkça karşı çıkan bir katılımcının (K 18, Doç. Dr., D) atıf sistemini reddetmesi ve bunu doçentlik başvurusuna yansıtması bu duruma örnek olarak sunulmaktadır. Benzer şekilde fiziki mesai denetimine karşı geliştirilen stratejiler, işe geç gelme, erken çıkma ya da izin sürelerini esnetme gibi pratikler üzerinden ortaya çıkmaktadır. Kurumsal beklentilere karşı gelme de bir başka karşı koyma biçimi olarak görülmektedir. Örneğin bir katılımcının kendi üniversitesinden destek görmediği için projesini başka bir kurumla yürütmesi, emeğin ürününü kontrol etme üzerinden geliştirilen bir direnç biçimidir: *“Yani ama bu bi iki sene süren sinir edici bi sürece döndüğü için ben de dedim ki tamam sizle bir şey yapmıyorum ve inadına da yapmıyorum size. Gidicem bunu başka üniversite-başka bi üniversiteyle ortaklık kurarak yapıcım...”* (K 25, Yrd. Doç. Dr. C). Bu örnekler, akademisyenlerin yalnızca pasif uyum sağlayan aktörler olmadığını, aksine çeşitli yollarla kurumsal kontrolü müzakere ettiklerini göstermektedir.

Öte yandan, iş yükü ve kiteselleşme karşısında geliştirilen bazı stratejiler, ölçme değerlendirme pratiklerini etkileyen karşı koyma biçimlerine dönüşmektedir. Artan öğrenci sayıları nedeniyle sınavların çoktan seçmeli hale getirilmesi ya da kısa cevaplı sorularla sınırlandırılması, zaman kazanma amacıyla geliştirilen pratikler olarak öne çıkmaktadır: *“Ee napalım diyorum pragmatik olmak lazım. Madem bize diyolar ki yüz öğrenci alacaksın seksen öğrenci alacaksın her neyse... Böyle onları düşünmeye sevk edici falan filan böyle yazsınlar falan filan gibi hayır o kadarını bekleyemiyeciz. Çoktan seçmeli soru*

sorucaz” (K6, Prof. Dr., B). Bu tür stratejiler çoğu zaman bireysel başlasa da bölüm içinde yaygınlaşarak kolektif bir karakter kazanabilmektedir. Yönetimin bu tür uygulamaları fark ettiğinde yeni kontrol mekanizmaları geliştirmesi ise kontrol ve direnç arasındaki dinamik ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bulguları karşı koymanın yalnızca açık ve görünür biçimlerle sınırlı olmadığını, örtük ve gündelik pratikler içinde de gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Scott’un (1990, s. 188) “perdelenmiş direniş” kavramı çerçevesinde, akademisyenlerin hasta olmadıkları halde rapor almaları ya da mesai kurallarını dolaylı yollarla aşmaları bu tür stratejilere örnek olarak verilmektedir. Bu tür karşı koyma biçimleri çoğu zaman yönetimin bilgisi dışında gerçekleşmekte, ancak yönetim de bu olasılığı dikkate alarak yeni sınırlamalar getirmektedir. Katılımcı 19 (Yrd. Doç. Dr., B) kurumunda sınav dönemlerinde rapor kullanmanın yasaklanmış olduğunu belirtmektedir. Bu durum, akademik emek sürecinin giderek daha katı ve insani ihtiyaçlardan uzak bir yapıya evrildiğini göstermektedir.

Kolektif karşı koyma ise hem açık hem örtük biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bölüm düzeyinde birlikte hareket ederek yönetime taleplerini kabul ettiren akademisyenler ya da elektronik kart sistemine karşı topluca direnerek bu uygulamayı kaldıran örnekler, kolektif eylemin etkili olabileceğini göstermektedir: “... *protestoyla karşılanmış ve kimse de kart basmamış. Sonradan o kart basma aleti bozulmuş. Bozulduktan sonra da yerine yenisini koymamışlar*” (K26, Yrd. Doç. Dr., C). Bununla birlikte, örtük kolektif karşı koyma da yaygındır. Akademisyenlerin birbirlerini idare ederek mesai denetimini aşmaları ya da yönetimin bilgisi dışında dayanışma geliştirmeleri bu duruma örnektir. Ancak akademik emeğin bireysel üretim yapısı, bu tür kolektif hareketlerin sürekliliğini sınırlayan bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmanın öne çıkan bulgularından biri, akademisyenler arası çatışmanın kolektif karşı koymanın önünde ciddi bir engel oluşturduğudur. Kurumsal farklılıklar (devlet/vakıf), unvan hiyerarşileri, mekânsal düzenlemeler, ücret eşitsizlikleri ve farklı çalışma koşulları akademisyenler arasında ayrışmalara yol açmaktadır. Özellikle vakıf üniversitelerinde ücret farklılıkları ve piyasa değeri yüksek bölümlerin görece ayrıcalıkları, dayanışmayı zayıflatmaktadır. Aynı şekilde farklı kampüslerde çalışma, mekânsal parçalanma ve kuşaklar arası farklılıklar da akademisyenlerin ortak bir zeminde buluşmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum, emek-sermaye çatışmasının yerini giderek emek içi çatışmalara bıraktığını göstermektedir.

Bu bağlamda akademik üretim süreci, Burawoy'un (2015) "oyun" metaforu ile açıklanmaktadır. Akademisyenler performans baskısı altında belirli stratejiler geliştirerek sisteme uygun şekilde oynamakta, ancak bu süreçte sistemin kurallarını da yeniden üretmektedirler. Daha hızlı yayın yapmak için daha yüzeysel çalışmalar üretmek, yüksek etki faktörlü dergilere odaklanmak ya da kariyerin erken aşamalarında yurtiçi yayınlara yönelmek gibi stratejiler bu oyunun parçalarıdır: "...yani *high impact* *journallarda* [yüksek etki faktörlü dergi] *yayınlanmış en fazla sayıda cite edilmiş makaleleri o konudaki okuyorum. Çok to the point* [hedefe yönelik]. *Oralarda bir şey çıkartmaya çalışıyorum, ama daha çok zamanım olsa, o konudaki daha çok sayıda araştırma okuyup, daha izole araştırmaları da okuyup, daha geniş bir perspektiften bakmaya çalışırdım...*" (K5, Yrd. Doç. Dr., B). Bu durum, akademisyenlerin sistemi tamamen reddetmek yerine onun içinde kalarak uyum ve karşı koyma arasında gidip gelen bir konumda olduklarını göstermektedir.

Açık ve kolektif karşı koyma biçimi sendikalaşmadır. Çalışma böylesi bir karşı koymada ciddi sınırlılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Neoliberal politikalar ve sorumlu özerklik stratejileri, akademisyenlerin kolektif hareket kapasitesini

zayıflatmaktadır. Türkiye’de sendikaların tarihsel gelişimi incelendiğinde, yükseköğretim alanında örgütlenmenin sınırlı kaldığı, mevcut sendikaların ise parçalı bir yapı sergilediği görülmektedir. Vakıf üniversitelerinde sendikalaşma deneyimleri. Bilgi Üniversitesi örneğinde görüldüğü gibi büyük ölçüde başarısız olmuş, devlet üniversitelerinde ise öğretim elemanları nezdinde sendika üyeliği sınırlı kalmıştır.

Çalışma kapsamında vakıf üniversitesinde çalışan bir, devlet üniversitesinde çalışan dört öğretim üyesinin sendika üyesi olduğu görülmektedir. Katılımcıların sendikalara mesafeli yaklaşımları, profesyonellik ideolojisi, siyasal risk algısı ve sendikaların işlevine dair güvensizlik ile açıklanmaktadır. Katılımcı 7 (Prof. Dr., C) sendikaya üye olmama tercihini profesyonel statüsü üzerine kurmaktadır: *“Yok daha bağımsız düşünen, kendimi her şeyin, sendikaların üstünde falan gören bi insanım. Ee... belki onun için daha nesnel bakabileceğimi düşünüyorum. Bir yere bağlı olmaktan öte kendim sorgulayarak...”*. Katılımcı 19 (Yrd. Doç. Dr., B) ise sendikaların politik bağlantılarının tehlike unsuru olduğunu belirtmektedir: *“Hayır değilim çok tehlikeli tabii ki politik içerikli ona gitsen o oluyor ona gitsen o oluyor hem dedikodu olur hem de fişlenirsin”*. Katılımcı 28 (Doç. Dr., D) ise sendikaların, üyelerinin gündelik çıkarlarını gözetmek yerine politik güç elde etmeye yöneldiği için işlevsiz oldukları görüşündedir: *“Fakat gördüm ki bu da yine Türkiye’nin bi olgusu, daha ziyade, üyelerinin özlük haklarını yenileştirmek ya da onların menfaatlerine çalışmaktan ziyade, onların iddiasına göre siyasi mücadele de buna hizmet eder, öyle bakıyolar olsa gerek. Ama ben bunun istismar olduğunu düşünmeye başladım.”*

Tüm bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, akademik emek sürecinin neoliberal yükseköğretim bağlamında artan denetim, performans baskısı ve iş yoğunlaştırma stratejileri çerçevesinde yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Bu yeniden

yapılanma süreci, akademisyenlerin çalışma pratiklerini yalnızca dönüştürmekle kalmamakta, aynı zamanda bu dönüşüme karşı geliştirilen karşı koyma biçimlerini de şekillendirmektedir. Akademik emek sürecinde karşı koymanın, bireysel ve kolektif, açık ve örtük biçimlerde ortaya çıktığı ancak bu karşı koyma biçimlerinin çoğunlukla parçalı, süreksiz ve sistem içi kaldığı görülmektedir. Özellikle akademik emeğin kendi içindeki bölünmüş yapısı, kurumsal farklılıklar ve profesyonellik ideolojisi, kolektif karşı koyma potansiyelini sınırlayan temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede akademik emek süreci, kontrol ve direnç arasındaki diyalektik ilişkinin dinamik bir biçimde yeniden üretildiği bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.

5. SONUÇ

Bu çalışma, neoliberal yükseköğretim bağlamında akademik emek sürecinin nasıl yeniden yapılandığını ve bu süreçte ortaya çıkan karşı koyma biçimlerini emek süreci kuramı çerçevesinde analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, akademik emeğin giderek daha fazla performans ölçüm sistemleri, denetim mekanizmaları ve rekabetçi yapılar üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Bu dönüşüm, akademisyenliğin tarihsel olarak taşıdığı zanaat niteliğini aşındırmakta, araştırma ve ders verme pratiklerinin bütünlüğü parçalanmakta ve akademik emek giderek standartlaştırılmış, ölçülebilir ve denetlenebilir bir yapıya indirgenmektedir.

Çalışma, akademik emeğin bu dönüşüm sürecinde pasif bir şekilde yeniden yapılandırılmadığını, aksine çeşitli karşı koyma pratikleri geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu karşı koyma biçimleri büyük ölçüde bireysel, örtük ve gündelik pratikler üzerinden gerçekleşmekte, sistemin temel işleyişine yönelik bütünlüklü bir itirazdan ziyade, mevcut koşullar içinde hareket alanı yaratma çabası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu

durum, akademisyenlerin Burawoy'un (2015) ifade ettiği anlamda emek sürecini bir "oyun" olarak deneyimlediklerini, sistemin kurallarını tamamen reddetmeden bu kurallar içinde stratejik hareket ettiklerini göstermektedir.

Bununla birlikte, akademik emek sürecinde kolektif karşı koyma biçimlerinin sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. Akademisyenler arası çatışmalar, kurumsal farklılıklar, mekânsal düzenlemeler, unvan hiyerarşileri ve ücret eşitsizlikleri, dayanışma zeminini zayıflatmakta ve emek içi bölünmüşlüğü derinleştirmektedir. Bu durum, emek sermaye karşıtlığının yerini giderek emek içi rekabete bıraktığını göstermektedir. Akademik emeğin bu parçalı yapısı, sendikalaşma gibi örgütlü karşı koyma biçimlerinin de etkisizleşmesine yol açmaktadır. Profesyonellik ideolojisi, bireysel başarı vurgusu ve sendikaların siyasal risklerle ilişkilendirilmesi, akademisyenlerin kolektif örgütlenmeye mesafeli yaklaşımlarına neden olmaktadır. Sonuç olarak, neoliberal yükseköğretim bağlamında akademik emek süreci, kontrol ve karşı koymanın iç içe geçtiği, ancak bu karşı koymanın çoğunlukla sistemin sınırları içinde kaldığı bir yapıya işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adaman, F., & Madra, Y. (2015). Toplumsalın İktisadileştirilmesi mi İktisadın Toplumsallaştırılması mı? E. Hamzaçebi, E. Akçay, U. Kocagöz, & F. Adaman içinde, *Sosyal Bilimler Ne İşe Yarar?* (s. 77-122). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Arslan, H., & Odman, A. (2011). İstanbul Bilgi Üniversite'ndeki Şirketleşme ve Sendikalaşma Süreci. F. Ercan, & S. Korkusuz-Kurt (Dü) içinde, *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (s. 593-632). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Atalay, S. (2018a). When Students Become Customers; The Changing Relationship Between the Student and the Academic: A Case Study from Social Sciences in Turkey. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 12(3).
- Atalay, S. (2018b). Academic Incentive as a Control Strategy in Academic Labor Process: A Case Study From Social Sciences in Turkey. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 8(1), 01-04.
- Atalay, S. (2019). Akademik taylorizm, performans yönetimi ve akademik üretimde niceliğin önemi: Akademisyenler üzerine niteliksel bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 291-322.
- Atalay, S. (2022). 'The ones who die are lost and the survivors are what we have': neoliberal governmentality and the governance of Covid-19 risk in social media posts in Turkey. *Health, Risk & Society*, 24(3-4), 127-148.
- Baş, T., Usta, Y., & Uyar, E. Ö. (2013). 8. Bölüm: Derinlemesine Görüşme. T. Baş, & U. Akturan (Dü) içinde, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (s. 111-116). Ankara: Seçkin Yayıncılık

- Bora, T., & Erdoğan, N. (2015). Cüppenin, Kılıcın ve Kalemın Mahcup Yoksulları, Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar. T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan, & İ. Üstün içinde, *Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği* (s. 13-44). İstanbul: İletişim Yayınları
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*. (Ç. Çıdamlı, Çev.) İstanbul: Kalkedon.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*. (Ç. Gümüşoluk, Çev.) Ankara: NotaBene Yayınları.
- Charle, C., & Verger, J. (2005). *Üniversitelerin Tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Coşar, S., & Ergün, H. (2015). Free-Marketization of Academia through Authoritarianism: The Bologna Process in Turkey. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research*, 26, 101-124.
- Crouch, C. (2014). *Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü*. (U. Gezen, Çev.) İstanbul: Açılım Kitap.
- Crowley, M., Tope, D., Joyce, C. L., & Hodson, R. (2010). Neo-Taylorism at Work: Occupational Change in the Post-Fordist Era. *Social Problems*, 57(3), 421-447.
- Çavdar, T. (2013). *Neoliberalizmin Türkiye Seyir Defteri*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Davies, W. (2017). *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London: Sage Publications.
- Demir, E., Cennet, G. D. ve Özdemir, M. Ç. (2017). Akademik Yükseltme ve Atama Sürecine Yönelik Öğretim Üyesi Görüşleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(1), 12-23.

- Edwards, R. C. (1979). *Contested Terrain, The Transformation of Workplace in the Twentieth Century*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- Erguvan, D. (2013). Vakıf Üniversitelerinin Türkiye Yükseköğretim Sistemi Üzerindeki Etkilerine Dönük Akademisyen Algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(1), 137-160.
- Fırat, A., & Akkuzu, İ. (2016). The Commodification Process of Higher Education and the Changing Nature of Academic Labour in Turkey. *Critique*, 43(3-4), 375-393.
- Gendron, Y. (2008). Constituting the Academic Performer: The Spectre of Superficiality and Stagnation in Academia. *European Accounting Review*, 17(1), 97-127.
- Glesne, C. (2015). *Nitel Araştırmaya Giriş*. (A. Ersoy, Y. Pelin, Dü, & P. Yalçınoğlu, Çev.) Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gruber, T. (2014). Academic Sell-Out: How An Obsession With Metrics And Rankings Is Damaging Academia. *Journal of Marketing for Higher Education*, 24(2), 165- 177.
- Günel, S., & Günel, İ. (2011). Üniversitelerde Örgütlenme Deneyimi. F. Ercan, & S. Korkusuz-Kurt (Dü) içinde, *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite* (s. 555-579). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı
- Kılıç, R. (1999). Türkiye'de Yükseköğretimin Kapsamı ve Tarihsel Gelişimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (3), 289-310.
- Lynch, K. (2014). Control By Numbers: New Managerialism and Ranking In Higher Education. *Critical Studies in Education*, s. 1-18.
- Marx, K. (1999). *Ücretli Emek ve Sermaye Ücret Fiyat ve Kar*. (İ. Yarkın, & İ. M.A., Çev.) İnter Yayınları.

- Marx, K. (2013). *Kapital 1. Cilt*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2014). *Grundrisse*. (S. Nişanyan, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınları.
- Miller, H. (1996). Academics and Their Labour Process. C. Smith, D. Knights, & H. Willmott (Dü) içinde, *White-Collar Work The Non-Manual Labour Process* (s. 109-137). London: Macmillan Press.
- Mills, C. W. (1969). *White Collar The American Middle Classes*. London&Oxford&New York: Oxford University Press
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2003). Üniversite A.Ş.'De Bir 'Homo Academicus': Ersatz Yuppie Akademisyen. *Toplum ve Bilim* (97), 7-42.
- Özcan, D. ve Çakır, H. (2016). Üniversite- Toplum, Devlet, Piyasa/ Sermaye İlişkileri Bağlamında Üniversite Özerkliği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 6(1), 31-40.
- Parker, M., & Jary, D. (1995). The McUniversity: Organization, Management and Academic Subjectivity. *Organization*, 2(2), 319-338.
- Scott, J. C. (1990). *Domination and the Arts of Resistance*. New Haven & London: Yale University Press.
- Talat Arslan, N. (2010). Klasik Neo-Klasik Dönüşüm Süreci:"Yeni Kamu Yönetimi". *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 11(2), 21-38.
- Tancred Sheriff, P. (1985). Craft, Hierarchy and Bureaucracy: Modes of Control of the Academic Labour Process. *The Canadian Journal of Sociology*, 10(4), 369-390.
- Thompson, P. (1989). *The Nature of Work*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire & London: The Macmillan Press.

- Thompson, P., & Ackroyd, S. (1995). All Quiet On The Workplace Front? A Critique Of Recent Trends in British Industrial Sociology. *Sociology*, 29(4), 615-633.
- Tilman, R. (1976). Ideology & Utopia in the Political Economy of Milton Friedman. *Polity*, 8(3), s. 422-442.
- Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2011). *Türkiye'de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü*. Ankara: NotaBene Yayınları.
- Vatansever, A., & Gezici Yalçın, M. (2015). "Ne Ders Olsa Veririz" Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü. İstanbul: İletişim Yayınları.
- YÖK. (2013). Yeni Yükseköğretim Yasasına Doğru. 04 10, 2015 tarihinde Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı: <http://yeniyasa.yok.gov.tr/?page=yazi&c=90&i=120> adresinden alındı.

MAĞDURİYETTEN ÖZNELİĞE: FATİH AKIN SINEMASINDA GÖÇ, SINIRLAR VE KADIN TEMSİLLERİ

Özge KAYTAN¹

1. GİRİŞ

Küreselleşme süreçleriyle birlikte ivme kazanan göç hareketleri, uzun bir süre boyunca ana akım sosyal bilimlerde salt demografik ve ekonomik bir yer değiştirme pratiği olarak, toplumsal cinsiyet körü bir perspektifle ele alınmıştır. Göçmen kadının geleneksel literatürdeki konumu, genellikle geride kalan, aile birleşimi yoluyla erkeğe tabi olarak göç eden ya da çoklu dezavantajların pasif kurbanı olan edilgen bir figür olmaktan öteye geçememiştir. Oysa göç; bedeni, emeği ve aidiyeti yeniden kurgulayan, derinlemesine cinsiyetlendirilmiş yapısal bir süreçtir. Bu bağlamda, göçün mikro dinamiklerini ve göçmen öznelliğini görünür kılan en güçlü kültürel metinlerin başında sinema gelmektedir.

Almanya-Türkiye eksenindeki diasporik deneyimi kendi sinemasının merkezine yerleştiren Fatih Akın, göçmenliğin çok katmanlı yapısını kadın karakterler üzerinden tartışmaya açan yönetmenlerin başında gelir. Akın'ın filmografisi, göçmen kadınlık hallerinin zaman içindeki dönüşümünü ve çeşitliliğini okumak için zengin bir sosyolojik vizör sunar. Onun sinemasında kadınlar, göçün yarattığı yapısal eşitsizlikler, diasporik ataerkillik ve kurumsal ırkçılık sarmalında sadece acı çeken mağdurlar değil; kendi patriyarkal pazarlıklarını kuran, bedensel

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5456-6996.

otonomilerini savunan ve gerektiğinde devletin sınır rejimlerine karşı radikal adalet arayışlarına giren aktif öznelerdir. Fatih Akın'ın Almanya ve Türkiye arasındaki geçişliliği, mekânsal sıkışmışlığı ve göçmen kimliğini yansıtan filmografisi, Naficy'nin (2001) diaspora ve sürgün yönetmenlerinin estetik ve tematik pratiklerini kavramsallaştırdığı aksanlı sinema kategorisinin literatürdeki en yetkin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, göç sosyolojisi ve kadın araştırmalarının kesişim noktasından hareketle, Fatih Akın'ın *Duvara Karşı* (2004), *Yaşamın Kıyısında* (2007) ve *Paramparça* (2017) filmlerindeki kadınlık temsillerini incelemeyi amaçlamaktadır. Seçilen bu üç film, göçmen kadının etrafını saran sınırların, evin içindeki diasporik patriyarkadan, ulus-aşırı sınır rejimlerine ve nihayetinde kurumsallaşmış ırkçılığa uzanan bir yelpazede, nasıl genişlediğini ve kadınların bu sınırlara karşı geliştirdiği direnç stratejilerini tarihsel ve sosyolojik bir bağlamda ortaya koymaktadır.

2. KESİŞİMSELLİK, ULUS-AŞIRI ALAN VE PATRİYARKAL PAZARLIK

Göçmen kadınların deneyimlerini tek boyutlu bir ezilmişlik anlatısından kurtararak analitik bir zemine oturtmak, ancak kesişimsellik perspektifiyle mümkündür. İlk kez Kimberlé Crenshaw (1989) tarafından kavramsallaştırılan kesişimsellik; toplumsal cinsiyet, ırk, etnisite ve sınıf gibi eşitsizlik eksenlerinin birbirlerinden bağımsız işlemediğini, aksine birbirlerini inşa ederek çoklu ve özgül tahakküm biçimleri yarattığını savunur. Göçmen bir kadın, sadece kadın olduğu için ataerkinin, sadece göçmen olduğu için ise ırkçılığın ve yabancı düşmanlığının hedefi olmaz; bu kimliklerin kesişiminde, hem kendi diasporik cemaatinin kültürel baskılarına hem de ev sahibi toplumun

ayırıcı politikalarına aynı anda maruz kalarak çifte dezavantajlı bir konuma itilir.

Bu çifte dezavantaj durumu, göçün feminizasyonu ve ulus-aşırı göç pratikleriyle doğrudan ilişkilidir. Geleneksel misafir işçi (*Gastarbeiter*) döneminden farklı olarak, günümüz göç hareketlerinde kadınlar küresel bakım zincirlerinin ve esnek güvencesizliğin birincil aktörleri haline gelmiştir. Ulus-aşırı alan, sınırların salt coğrafi çizgiler olmaktan çıkıp, kadın bedeni üzerinden yeniden üretildiği kültürel ve politik bir zemindir. Diasporik topluluklar, ev sahibi kültürün asimilasyonist baskılarına karşı kendi etnik kimliklerini ve ‘namus’ anlayışlarını sıklıkla kadın bedeni ve cinselliğini kontrol altında tutarak korumaya çalışırlar. Bu durum, göçmen kadını hem dışarıdaki yabancı düşmanlığıyla hem de içerideki diasporik patriyarkayla mücadele etmek zorunda bırakır. Ancak bu yapısal kısıkaca rağmen, göçmen kadın mutlak bir çaresizlik içinde değildir. Bu noktada Deniz Kandiyoti’nin (1988) patriyarkal pazarlık kavramı, göçmen kadının faillliğini anlamak için kritik bir anahtar sunar. Patriyarkal pazarlık, kadınların ataerkil sistemin kurallarını tamamen reddetmek veya ona pasif bir şekilde boyun eğmek yerine, mevcut sistem içinde kendi lehlerine alan açmak, güvenliğini sağlamak ve hayatta kalmak için geliştirdikleri müzakere, uyum ve örtük direniş stratejilerini ifade eder. Göç bağlamında bu pazarlık; bazen sahte bir evlilik yapmak, bazen ulus-aşırı dayanışma ağları kurmak, bazen de sistemin hukuki boşluklarını kullanarak adaleti bizzat aramaktır. Sonuç olarak bu çalışmanın kavramsal omurgası; Fatih Akın sinemasındaki kadınların kesişimsel bir eşitsizlik matrisi içinde nasıl konumlandıklarını ve bu konumun dayattığı sınırları, patriyarkal pazarlıklar ve bedensel otonomi mücadeleleriyle nasıl aşmaya çalıştıklarını çözümlemek üzerine kurulmuştur.

3. DUVARA KARŞI: DİASPORADA BEDENİN SINIRLARI VE PATRİYARKAL PAZARLIK

Fatih Akın'ın uluslararası alanda büyük yankı uyandıran *Duvara Karşı* (Gegen die Wand) filmi, Almanya'daki Türk diasporasının ikinci kuşak deneyimini, kadın bedeni ve namus kavramları üzerinden sarsıcı bir biçimde ele alır. Filmin başkarakteri Sibel, Almanya'da doğup büyümesine rağmen, geleneksel aile yapısının ve kapalı diasporik cemaatin katı ahlaki kodları arasına sıkışmış genç bir kadındır. Ev sahibi toplumun bireyci ve özgürlükçü yaşam tarzı ile kendi ailesinin muhafazakâr beklentileri arasındaki bu şiddetli çatışma, Sibel'in kendi bedeni üzerinde söz hakkı kuramamasına neden olur. Filmin açılışında Sibel'in intihar girişimi, salt psikolojik bir krizden ziyade, bu sosyolojik sıkışmışlığın ve mekânsal/bedensel hapsoluşun dışavurumudur.

Sibel'in ailesinden ve diasporanın boğucu denetiminden kurtulmak için bulduğu çıkış yolu, Deniz Kandiyoti'nin patriyarkal pazarlık kavramının adeta sinematografik bir tezahürüdür. Sibel, kendisi gibi bir intihar girişiminden kurtulmuş olan, kendinden yaşça büyük ve toplumun kıyısında yaşayan Cahit'e sahte bir evlilik teklif eder. Burada Sibel'in stratejisi oldukça kritiktir: Ataerkil sistemi doğrudan yıkmaya veya reddetmeye çalışmak yerine, ki bu evden kaçmak gibi çok daha güvencesiz ve tehlikeli bir yolu seçmek anlamına gelir, ataerkinin en temel kurumlarından birini, yani evliliği bir araç olarak kullanır. Geleneksel Türk aile yapısında kadının baba evinden çıkmasının tek meşru yolu evlenmektir. Sibel, ataerkinin kurallarını ataerkiye karşı kullanarak kendi anahtarı olan bir ev, istediğiyle birlikte olabilme özgürlüğü olan kendine özerk bir alan yaratır. Bu anlaşmalı evlilik, kusursuz bir patriyarkal pazarlık örneğidir.

Ancak bu pazarlık, bedenın sınırları ve diasporik cemaatin denetim mekanizmaları devreye girdiğinde çatırdamaya başlar. Diasporik topluluklar, yabancı bir kültürün içinde asimile olmamak ve sınırlarını korumak için kültürel kimliklerini sıklıkla kadın bedeni, namus ve iffet üzerinden inşa ederler. Erkeğin ‘Almanlaşması’ tolere edilebilirken, kadının bedensel özgürlüğü cemaatin onuruna yönelik doğrudan bir tehdit olarak algılanır. Sibel’in Cahit’le evlendikten sonra Hamburg sokaklarında, barlarda sergilediği özgür ve dizginsiz bedeni, geleneksel cemaatin görünmez sınırlarını ihlal eder. Sibel, sadece bedensel hazları deneyimlemekle kalmaz, aynı zamanda cemaatin ona biçtiği itaatkâr göçmen kızı ve namuslu eş rollerini de aktif olarak reddeder.

Filmin trajik kırılması, Sibel’in sınır ihlallerinin sadece kendi ailesi tarafından değil, aynı zamanda patriyarkal kodları içselleştirmiş diğer göçmen erkekler tarafından da cezalandırılmak istenmesiyle gerçekleşir. Cahit’in kıskançlık krizine girerek işlediği cinayet, Sibel’in kurduğu patriyarkal pazarlığın çöküşüdür. Bu çöküş Sibel’i, diasporanın acımasız yargısından kaçarak memlekete, İstanbul’a sürükler. Ancak İstanbul, Sibel için romantik bir özüne dönüş mekânı değil, hayatta kalmak için yeni bir mücadele alanıdır.

Sibel, İstanbul’da pavyon çalışanı, sokaklarda şiddet gören bir kadın gibi marjinalize edilmiş bir bedene dönüşse de, filmin sonunda tamamen yok olmaz. Yeniden ayağa kalkar, kendine yeni bir hayat kurar ve Cahit yıllar sonra onu bulduğunda, Sibel geçmişin yıkıcı romantizmine geri dönmeyi reddeder. Bu son, Sibel’in sadece bir kurban olmadığını, bedeller ödese de kendi öznelliğini inşa eden, kararlarının sorumluluğunu alan ve sınırları aşan aktif bir fail olduğunu kanıtlar. Fatih Akın’ın kadın karakterlerini, önceki kuşak göçmen filmlerinde sıklıkla karşılaşılan ve onları salt kurtarılmaya muhtaç pasif kurbanlar olarak kodlayan eril bakış açısından kurtarması, Göktürk’ün

(2002) paternalizm ötesi olarak tanımladığı yeni dönem Türk-Alman sineması kavramsallaştırmasıyla doğrudan örtüşmektedir.

4. YAŞAMIN KIYISINDA: ULUS-AŞIRI AĞLAR VE KESİŞEN KADINLIKLAR

Fatih Akın'ın *Yaşamın Kıyısında* (Auf der anderen Seite) filmi, göç ve mekân algısını tek bir ulus-devlet sınırının ötesine taşıyarak ulus-aşırı bir düzleme yerleştirir. *Duvara Karşı*'daki diasporik sıkışmışlığın aksine, bu filmde karakterler sürekli bir hareket halindedir; Almanya ve Türkiye arasında fiziksel, hukuki ve duygusal sınırlar durmaksızın geçilir. Film, farklı sınıfsal, etnik ve jenerasyonel arka planlardan gelen kadınların (Yeter, Ayten, Lotte ve Susanne) kesişen kaderleri üzerinden göçün feminizasyonunu, politik öznelliği ve ulus-aşırı dayanışmayı tartışmaya açar.

Filmin kilit karakterlerinden Yeter, klasik anlamda aile birleşimi ile göç eden birinci kuşak kadın figüründen veya kimlik çatışması yaşayan ikinci kuşaktan tamamen farklı bir profili temsil eder. Yeter, Saskia Sassen'in (2000) hayatta kalmanın feminizasyonu olarak kavramsallaştırdığı sürecin tipik bir öznesidir. Esnek kapitalizmin güvencesizleştirdiği koşullarda Yeter, Bremen'de sokaklarda seks işçiliği yaparak Türkiye'deki kızı Ayten'in üniversite masraflarını karşılayan, tek başına ayakta kalmaya çalışan bir göçmen kadındır. Yeter'in göç deneyimi, bedeninin hem bir sömürü aracı hem de bir sermaye olarak metalaştığı uluslararası emek göçünün karanlık yüzüne işaret eder. Göçmen, yaşlı ve seks işçisi bir kadın olarak çoklu dışlanmaya maruz kalmasına rağmen Yeter, pasif bir kurban değildir. Kızının geleceğini inşa etmek adına kendi bedenini ulus-aşırı bir bakım ve ekonomik aktarım ağının parçası haline getirerek yapısal sınırlılıklar içinde kendi ekonomik failliğini sergiler.

Yeter'in Türkiye'de politik bir örgüt üyesi olduğu için devlet şiddetinden kaçarak Almanya'ya sığınmak zorunda kalan kızı Ayten ise göçün politik sosyolojisine ayna tutar. Ayten'in deneyimi, Nira Yuval-Davis'in (1997) ulus-devlet ve toplumsal cinsiyet tartışmalarında vurguladığı üzere, sınırların salt coğrafi çizgiler değil, dışlayıcı politik rejimler olarak nasıl işlediğini gösterir. Ayten, Almanya'da yasadışı yollarla var olmaya çalışırken, demokratik olduğu varsayılan, iltica mahkemeleri, bürokratik engeller ve sınır dışı edilme merkezleri gibi Avrupa sınır rejiminin soğuk yüzüyle karşılaşır. Alman devleti için Ayten, korunması gereken bir siyasi sığınmacıdan ziyade, sisteme entegre olamayacak yasadışı bir göçmen ve güvenlik tehdididir. Bu süreçte Ayten, devletin hukuki şiddetine karşı kendi politik öznelliğinden taviz vermeyen, hapisanede dahi direnişçi tutumunu sürdüren bir kadın figürü olarak belirir.

Filmin göç ve kadın çalışmaları literatürüne sunduğu en çarpıcı kültürel argüman ise bu trajik kesişimlerin içinden doğan sınıraşan dayanışma ihtimalidir. Alman üniversite öğrencisi Lotte'nin Ayten ile kurduğu romantik ve politik bağ, onu ayrıcalıklı ve güvenli alanından çıkarıp Türkiye'nin karmaşık politik gerçekliğine sürükler. Lotte'nin İstanbul'da trajik ölümünün ardından muhafazakâr ve önyargılı bir Alman olan annesi Susanne'ın Türkiye'ye gelmesi, dönüşümü ve nihayetinde Ayten'e sahip çıkarak onun serbest kalmasını sağlaması kritik bir andır. Bu hareket, biyolojik anneliğin veya ulus-devlet yurttaşlığının ötesine geçen, etnik ve ulusal sınırları yıkan bir kadın dayanışması pratiğidir. Susanne ve Yeter hiçbir zaman tanışmamış olsalar da, Ayten ve Lotte üzerinden kaderleri ortaklaşır. Akın, ataerkil ve devlet merkezli sınırları aşabilen yegâne gücün, kadınların kayıpları ve yasları üzerinden inşa ettikleri bu görünmez, ulus-aşırı bağlar olduğunu güçlü bir şekilde vurgular.

5. PARAMPARÇA: KURUMSAL IRKÇILIK, TRAVMA VE KADININ ADALET ARAYIŞI

Fatih Akın'ın Almanya'daki NSU (Nasyonal Sosyalist Yeraltı) cinayetlerinden ilham alarak çektiği *Paramparça* (Aus dem Nichts), göçmenliğin görünür ve görünmez sınırlarının, entegrasyon söyleminin çok ötesinde, devletin kurumsal ırkçılığı üzerinden nasıl yeniden üretildiğini çarpıcı bir biçimde tartışır. Akın, bu filmde kamerasını doğrudan göçmen bir karaktere değil, Kürt-Türk kökenli göçmen bir erkekle (Nuri) evli olan etnik Alman bir kadına (Katja) çevirir. Bu tercih, ırkçılığın ve dışlanmanın sadece göçmen bedenine değil, göçmenle bağ kuran, onunla aile olan bireylere de nasıl sirayet ettiğini göstermesi açısından kritik bir sosyolojik hamledir. Katja'nın deneyimi, Patricia Hill Collins'in (2022) tahakküm matrisi kavramı çerçevesinde, ayrıcalıkların ve dezavantajların nasıl durumsal olarak yer değiştirdiğini kusursuzca örneklendirir. Etnik bir Alman olarak sahip olduğu yapısal ayrıcalıklar, göçmen bir eş ve melez bir çocuk sahibi olduğu anda, kurumsal ırkçılığın duvarlarına çarparak tuzla buz olur.

Filmde Katja'nın eşi ve çocuğu bir neo-Nazi bombalı saldırısında katledildiğinde, Alman polisinin ve adalet sisteminin soruşturmayı yürütme biçimi, yapısal şiddetin en net görünümlerinden birini sunar. Devletin kolluk kuvvetleri, saldırının ırkçı bir terör eylemi olma ihtimalini kategorik olarak reddederek, suçu ısrarla kurbanın göçmen kimliğinde, geçmişteki uyuşturucu sicilinde ve mafya hesaplaşmalarında arar. Bu durum, göçmenin salt varlığının peşinen kriminalizasyonla özdeşleştirildiği, kurbanın suçlandığı kurumsal bir önyargı mekanizmasıdır. Katja'nın eşi ve çocuğunun ölümünün ardından polisin yürüttüğü soruşturma pratiği, modern ulus-devletin göçmeni yapısal olarak dışlama ve varoluşunu peşinen bir suç potansiyeli (Sayad, 2018) olarak kriminalize etme eğiliminin en somut tezahürüdür. Katja, sadece ailesini kaybetmenin ağır

yasıyla değil; aynı zamanda kocasının anısını devletin bu kriminalize edici, ötekileştirici söylemine karşı savunmak zorunluluğuyla da baş başa kalır. Katja karakterinin kadın araştırmaları literatürü açısından en önemli boyutu, yas sürecinin onu edilgen bir mağdurdan radikal bir politik özneye dönüştürmesidir. Adalet sistemi, neo-Nazi katilleri delil yetersizliğinden serbest bıraktığında Katja, devletin rasyonel ve tarafsız olduğu varsayılan hukuki aygıtının çöküşüne bizzat tanık olur. Hukukun, göçmenlerin ve ötekilerin yaşam hakkını korumakta aciz kaldığı veya kasıtlı olarak körleştiği bu noktada Katja, ‘kurbanın geride kalan acılı eşi’ stereotipini paramparça eder. Kendi adaletini bizzat sağlamaya karar vererek şiddet tekeli devlet elinden alır. Bu radikal eylem, ataerkillik ve ırkçı devlet mekanizmasına karşı, bedeni ve yası politik bir silaha dönüştüren yıkıcı bir kadın failliğidir.

6. AKIN SİNEMASINDA KESİŞEN KADINLIK TEMSİLLERİ VE SINIRLARIN DÖNÜŞÜMÜ

Fatih Akın’ın *Duvara Karşı*, *Yaşamın Kıyısında* ve *Paramparça* filmleri kronolojik ve tematik bir bütünlük içinde incelendiğinde, göçmenliğin ve kadınlığın kesişimindeki deneyimlerin muazzam bir teorik evrim geçirdiği açıkça görülmektedir. Bu üç film, kadınlar üzerindeki yapısal tahakkümün ve sınırların, mikro düzeyden makro düzeye doğru nasıl adım adım genişlediğini haritalandırır. Yönetmenin sinematografik merceği, başlangıçta ailenin ve diasporik cemaatin kapalı kapıları ardındaki gelenek ve namus temelli baskılara odaklanırken, zamanla bu sınırları ulus-aşırı ağlara ve nihayetinde devletin kurumsallaşmış ırkçı mekanizmalarına doğru genişletir. Başka bir deyişle, Akın’ın kadın karakterleri ilk aşamada kendi evlerinin içindeki patriyarka ile mücadele ederken, anlatı ilerledikçe karşısına devleti, yasaları, küresel

kapitalizmin güvencesizliğini ve neo-Nazi terörünü alan çok daha kompleks bir direniş zeminine yerleşir.

Bu genişleyen tahakküm çemberlerinin tam merkezinde ise kadın bedeni yer almaktadır. Her üç filmde de beden, hem yapısal şiddetin uygulandığı bir hedef tahtası hem de kadının kendi failliğini ve isyanını inşa ettiği birincil savaş alanıdır. *Duvara Karşı* filminde Sibel'in bedeni, Almanya'daki Türk diasporasının kültürel saflığını ve sözde onurunu korumakla yükümlü kılındığı için ağır bir baskı altındadır. Sibel bu kuşatmayı, ataeril evlilik kurumunu bir kalkan olarak kullanıp bedensel arzularını özgürleştirerek, yani bedeni üzerinden radikal bir patriyarkal pazarlık kurarak aşmaya çalışır. *Yaşamın Kıyısında* filmine geçildiğinde ise tahakkümün niteliği değişir; beden artık sadece kültürel bir namus simgesi değil, küresel kapitalizmin esnek ve güvencesiz piyasalarında metalaşan bir emek aracına dönüşür. Yeter karakteri, kendi bedenini seks işçiliği üzerinden satarak, kızı Ayten'in eğitimini ve geleceğini finanse eden ulus-aşırı bir bakım zinciri kurar. Aynı filmdeki Ayten'in bedeni ise politik bir direnişin simgesi olarak ulus-devlet sınırlarına çarpıp hapisane koşullarında disipline edilmeye çalışılır. *Paramparça* filminde ise bedensel tahakküm, devletin ve hukukun kurumsal ırkçılığı eliyle gerçekleşir. Katja, eşinin ve çocuğunun parçalanmış bedenleri üzerinden, kendi bedensel ve ruhsal varoluşunu radikal bir adalet arayışının ve yıkıcı bir intikamın silahı haline getirir.

Bu karşılaştırmalı analizin kadın araştırmaları literatürü açısından en kritik bulgularından biri, Fatih Akın sinemasının ana akım medyada ve hatta zaman zaman sosyal bilimlerde sıkça rastlanan “kurtarılmaya muhtaç Doğu’lu/göçmen kadın” oryantalist stereotipini sistematik olarak paramparça etmesidir. Filmlerdeki hiçbir kadın karakter, içinde bulunduğu yapısal kıskacı Batı'nın veya erkeğin ‘aydınlatıcı’ müdahalesiyle aşmayı beklemes. Sibel, diasporanın boğucu atmosferinden Batılı bir

kurtarıcı sayesinde değil, kendi iradesiyle seçtiği tehlikeli ve kanlı bir yolculuk sayesinde çıkar; kendi kararlarının bedelini bizzat ödeyerek ayakta kalır. Benzer şekilde, *Yaşamın Kıyısında* filminde dayanışma, erkek failliği üzerinden değil; Yeter, Ayten ve Susanne gibi birbirinin dilini bile tam olarak konuşamayan kadınların, ortak kayıplar ve sınırı aşan bir kız kardeşlik tahayyülü üzerinden kurdukları görünmez ağlarla sağlanır. *Paramparça* ise mağdur rolünün reddedilişinin en tepe noktasıdır. Katja, devletin göçmene karşı körleşen hukuku karşısında, rasyonel ve itaatkâr bir Alman vatandaşı olarak kalmayı reddeder. Kocasının ve çocuğunun göçmen kimliklerinden ötürü peşinen suçlu sayıldığı bir adalet sisteminde, mağduriyet hırkasını çıkarıp kendi adaletini arayan radikal, hatta yasa dışı bir özneye dönüşür. Dolayısıyla Akın'ın sinemasında kadınlar, hata yapan, bedel ödeyen, kendi stratejilerini geliştiren ve en karanlık köşelerde bile kendi hayatları üzerinde mutlak söz sahibi olmaya çabalayan çok boyutlu faillerdir. Göçmenlik ve kadınlık, bu anlatılarda sadece birer dezavantaj veya kurbanlık statüsü değil, sınırları esnetmenin, yeni aidiyetler kurmanın ve sisteme direnmenin dinamik, kesişimsel bir potansiyeli olarak işlenmektedir.

7. SONUÇ

Küresel göç hareketleri, insan kitlelerinin yalnızca coğrafi sınırları aştığı değil, aynı zamanda etnik, sınıfsal ve toplumsal cinsiyete dayalı hiyerarşilerin de yeniden üretildiği, sarsıcı ve dönüştürücü süreçlerdir. Ana akım sosyoloji ve göç literatürü, uzun yıllar boyunca göçmen deneyimini erilleştirmiş ve kadını bu makro sürecin edilgen bir uzantısı, bağımlı bir aile ferdi veya çifte dezavantajlı bir kurban olarak kurgulamıştır. Bu çalışma, sosyolojik analiz ile sinematografik anlatının kesiştiği noktada durarak, Fatih Akın sinemasının bu eril ve kurbanlaştırıcı

paradigmayı nasıl yapıbozuma uğrattığını ortaya koymayı amaçlamıştır.

İncelenen *Duvara Karşı*, *Yaşamın Kıyısında* ve *Paramparça* filmleri, göçmen kadınların ve göçmenlikle yolu kesişen kadınların maruz kaldıkları yapısal eşitsizlikleri, mikro düzeyden makro düzeye doğru genişleyen bir yelpazede görünür kılar. Sibel karakteri üzerinden diasporik cemaatin boğucu namus ve patriyarka kısılacını; Yeter ve Ayten üzerinden küresel kapitalizmin esnek güvencesizliğini ve ulus-devletlerin acımasız sınır rejimlerini; Katja üzerinden ise hukukun ve devletin kök salmış kurumsal ırkçılığını izleriz. Ancak Akın'ın sineması, bu yapısal eşitsizlikleri ve tahakküm mekanizmalarını listelemekle yetinmez. Asıl sosyolojik katkısı, kadınların bu yapılar içinde nasıl patriyarkal pazarlıklar yaptıklarını, sınırları aşan ulus-aşırı ittifaklar kurduklarını ve failliklerini nasıl inşa ettiklerini göstermesidir.

Bu filmlerdeki kadınlar kurtarılmayı beklemezler; kendi bedenlerini, emeklerini ve yaslarını birer direniş alanına çevirirler. Sibel'in sahte evliliği, Yeter'in seks işçiliği üzerinden kurduğu bakım zinciri ve Katja'nın devletin tekeline aldığı kendi adaletini sağlama pratiği, kadınların en karanlık ve umutsuz koşullarda bile kendi hayatları üzerinde nasıl söz sahibi olmaya çabaladıklarının kanıtıdır. Fatih Akın'ın kamerası, feminist duruş teorisinin (Harding, 2004) temel argümanını adeta görselleştirir: Dünyayı, sınırları ve tahakküm ilişkilerini en net ve en gerçekçi biçimde görebileceğimiz yer, sistemin merkezinden ziyade çeperlerine, yani kimliklerin kesişiminde hayatta kalma mücadelesi veren kadınların deneyimlerine odaklanmaktır.

Sonuç olarak, göç sosyolojisi ve kadın araştırmaları literatürü, sinemanın sunduğu bu mikro anlatılarla diyalog kurdukça zenginleşecektir. Sosyal bilimler göçmenleri istatistiksel verilere ve demografik yığınlara indirgeme

eğilimindeyken, sinema bize o verilerin ardındaki karmaşık, kanlı canlı ve direnişçi insanlık hallerini hatırlatır. Fatih Akın'ın sınırları aşan kadınları, göçmenliğin sadece bir mekân kaybı değil, bedenin ve kimliğin isyankâr bir biçimde yeniden inşası olduğunu sosyoloji disiplinine güçlü bir şekilde fısıldamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akın, Fatih (Yönetmen). (2004). *Duvara Karşı* [Gegen die Wand]. Wüste Filmproduktion.
- Akın, Fatih (Yönetmen). (2007). *Yaşamın Kıyısında* [Auf der anderen Seite]. Corazón International.
- Akın, Fatih (Yönetmen). (2017). *Paramparça* [Aus dem Nichts]. Bombero International.
- Collins, Patricia Hill (2022). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. Routledge, 2022.
- Crenshaw, Kimberlé (1989). "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics." *Feminist legal theories*. Routledge, 2013. 23-51.
- Göktürk, Deniz (2002). "Beyond Paternalism: Turkish German Traffic in Cinema." *The German Cinema Book*. British Film Institute. 248-256.
- Harding, Sandra (2004). *The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies*. Routledge.
- Kandiyoti, Deniz (1988). "Bargaining with Patriarchy." *Gender & Society*, Vol. 2, No. 3, 274-290.
- Naficy, Hamid (2001). *An Accented Cinema: Exilic and Diasporic Filmmaking*. Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (2000). "Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival." *Journal of International Affairs*, Vol. 53, No. 2. Journal of International Affairs. 503-524.

Sayad, Abdelmalek (2018). *The suffering of the immigrant*. John Wiley & Sons.

Yuval-Davis, Nira (1997). *Gender and Nation*. SAGE Publications.

ANTİNATALİZM VE GÖNÜLLÜ ÇOCUKSUZLUKTA TOPLUMSAL ETMENLER

Burak ŞAHİN¹

1. GİRİŞ

Antinatalizm, yaşamın beraberinde getirdiği kaçınılmaz acı ve zararları temel alarak çocuk sahibi olmanın ahlaki açıdan kusurlu bir eylem olduğunu savunan felsefi bir duruştur. Her ne kadar teorik zeminini felsefi argümanlar ve mantıksal çıkarımlar üzerine inşa etse de bu yaklaşım soyut bir düşünceden ibaret kalmamaktadır. Toplumsal olgulara da sıklıkla atıfta bulunarak kolektif yaşamın dinamiklerini derinden sorgulamaktadır. Dolayısıyla antinatalizm, çağdaş toplumsal hayatın ve onun tüm temellerinin varoluşsal meşruiyetinin sağlamasını, doğrudan doğruya üreme olgusu üzerinden gerçekleştiren güçlü ve eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

Gönüllü çocuksuzluk, biyolojik olarak üreme yeteneğine hâlihazırda sahip olan yetişkin bireylerin veya çiftlerin, herhangi bir dışsal zorunluluk ya da engel bulunmaksızın, tamamen kendi özgür iradeleri doğrultusunda çocuk sahibi olmama kararını ifade eden modern ve çok boyutlu sosyolojik bir kavramdır. Günümüzde bu çağdaş yönelimin bireysel düzeydeki en belirgin dinamiklerinden birini ise rasyonel tercih çerçevesi oluşturmaktadır. Bireyler, çocuk büyütmenin getireceği ekonomik, zamansal ve duygusal maliyetleri, bu sürecin vadettiği olası kazanımlarla titizlikle kıyaslamaktadır. Bu rasyonel değerlendirmeler neticesinde çocuksuz bir yaşam biçimi; kişisel

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-9051-6841.

başarıya ulaşma, kariyer odaklı ilerleme ve bireysel özgürlük sınırlarını genişletme hedefleri için çok daha işlevsel, konforlu ve sürdürülebilir bir zemin olarak değerlendirilmekte; dolayısıyla günümüz insanının rasyonel yaşam stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir.

Söz konusu bu iki tutum ve yönelimin bakış açıları, günümüzün karmaşık toplumsal olgularını derinlemesine anlamlandırmak adına büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim küresel ölçekte doğurganlık ve nüfus politikaları konusu, günümüzde iklim krizinden bile daha sık ve yüksek sesle dile getirilmeye başlanan merkezi bir mesele haline gelmiştir. Bireylerin hem dünya hem de toplum ile ilgili köklü perspektiflerinin değişimine yol açan makro düzeydeki yeni gelişmeler, doğumu artık biyolojik ya da spontane bir süreç olmaktan bütünüyle çıkarmaktadır. Dolayısıyla doğum olgusu günümüzde; felsefi zeminler, toplumsal dinamikler ve mikro bireysel etmenlere bağlı olarak sürekli yeniden sorgulanmakta ve yapısal olarak derinlikli bir biçimde yeniden yorumlanmaktadır.

2. ANTİNATALİST DÜŞÜNCEDE TOPLUMSAL GEREKÇELER

Antinatalizm, üremeye ve yeni bir bilinçli varlığı dünyaya getirmeye olumsuz bir değer atfeden felsefi ve doğrudan eyleme dayanan bir duruştur (Morioka, 2021). Bu düşünce gereğince var olmanın her zaman ciddi bir zarar olduğu ve bu zararın önlenmesinin ahlaki bir yükümlülük teşkil ettiği düşüncesi yatmaktadır (Özmen, 2018). Bu zarar algısı, David Benatar'ın "aksiyolojik asimetri" olarak adlandırdığı, acının varlığının kötü olduğu, ancak bu yoksunluğu hissedecek bir özne yoksa hazzın yokluğunun kötü olmadığı prensibi ile nihai tanımını bulmuştur (Başgömez, 2025).

Benatar’a göre (2018), harika bir hayat o kadar nadir ki her bir harika hayata karşın milyonlarca sefil hayat bulunmaktadır. Bazı insanlar bebeklerinin de talihsizler arasında yer alacağını bilmektedir. Fakat kimse bebeğinin çok şanslı olduğu iddia edilen o az sayıda insan arasında yer alıp yer alamayacağını bilemez. Dünyaya gelen herkesi büyük acılar bekliyor olabilir. En ayrıcalıklı insanlar bile dayanılmaz acılar çekecek, saldırıya uğrayacak, hunharca öldürülecek bir çocuğu dünyaya getirebilir. İyimser kişi, bu üreme denilen Rus ruletini meşrulaştırmaya çalışabilir. Dünyaya getirilenlerin hiçbir zaman var olmayanlara kıyasla hiçbir gerçek avantajı olmadığı bulunmadığından ciddi zararların riskleri birtakım ideolojilerle rasyonalize edilmeye çalışılmaktadır.

Shiffrin’in (1999) argümanının merkezinde, rızası alınamayan bir bireye müdahale etmenin ahlaki sınırları yatmaktadır. Shiffrin’e göre, birini daha büyük bir zarardan korumak için ona rızası dışında daha küçük bir zarar vermek kabul edilebilir ve ahlaken meşrudur. Ancak bir bireye bir fayda sağlamak hedefiyle rızası dışında zarar vermek ahlaken kabul edilemezdir. Ebeveynlerin ahlaki sorumluluğu burada devreye girmektedir. Üreme eylemi hiçbir zaman bir kurtarma operasyonu olamaz; çünkü dünyaya getirilmeyen bir varlığın var olmamaktan dolayı göreceği bir zarar bulunmamaktadır. Dolayısıyla ebeveynler, çocuklarını var ederek onlara yaşamın hazlarını sunsalar bile bu faydayı sağlamak uğruna çocuğu yaşamın kaçınılmaz acılarına ve kaçınılmaz bir ölüme maruz bırakmaktadırlar.

Shiffrin böylece ebeveynlerin “çocuğun ileride bu karara rıza göstereceği” yönündeki varsayımlarının ahlaki bir zemin oluşturamayacağını savunmaktadır. Shiffrin’in rıza argümanı kabul edildiğinde, ebeveynlerin çocuklarına karşı olan sorumlulukları sadece “iyi bir bakım sağlamakla” sınırlı kalmamakta, bir tür “tazminat borcu” niteliği kazanmaktadır.

Ebeveynler, çocuğun rızasını almadan onu bir “zarar riskine” attıkları için, bu riskin sonuçlarını minimize etmek ve çocuğun yaşam kalitesini mümkün olan en üst seviyeye çıkarmak konusunda mutlak bir yükümlülük altına girerler. Ayrıca, Shiffrin’in perspektifi “haksız hayat” davalarına da felsefi bir temel sunar. Eğer bir birey dünyaya getirilerek rızası dışında ciddi bir zarara uğratıldıysa, bu durum ebeveynlerin otonomi ilkesini ihlal ettiği ve ahlaki bir hata yaptığı şeklinde yorumlanabilir (Morioka, 2021).

Teo (2025), üreme eylemini “ebeveyn kumarı” olarak nitelendirmektedir. Bu teoriye göre, ebeveynler sonuçları üzerinde tam kontrole sahip olmadıkları ve risklerini doğacak çocuğun üstleneceği bir ahlaki şans oyununa girmektedirler. Yaşamda acının ve “yaşamaya değmez” bir hayat ihtimalinin varlığı garantidir; ancak mutluluğun veya “yaşamaya değer” bir hayatın garantisi yoktur. Ebeveynler bu kumarı önsel bir bilgiyle, yani hayatın zararlar içereceğini bilerek oynadıkları için, sonuç kötü olduğunda mutlak olarak suçlanabilirler. Bu suçlanabilirlik, ebeveynlere çocuklarına karşı ağırlaştırılmış telafi yükümlülükleri yüklemektedir. Bu borç, sadece hayatta tutmayı değil, çocuğun rızası alınmadan atıldığı bu zarar döngüsünde maruz kaldığı her türlü olumsuz durumu en aza indirmeyi ve hayat kalitesini mümkün olan en üst seviyeye çıkarmayı ahlaki bir zorunluluk kılmaktadır.

Antinatalizme göre, birey en temel biyolojik ihtiyaçlarını gidermek için bile sürekli bir çaba içindedir; açlık, susuzluk, yorgunluk ve ağrılar günlük hayatın ayrılmaz birer parçasıdır (Benatar, 2018). Yaşamın doğumdan ölüme kadar açlık, susuzluk, yorgunluk ve hastalık gibi biyolojik ihtiyaçları gidermek için verilen bitmek bilmeyen bir mücadele olduğu gerçeği, toplumsal bir yük olarak algılanmaktadır (Benatar, 2022).

David Benatar'a göre, insanların yaşam kalitesi sandıklarından çok daha düşüktür; ancak "Pollyannacılık" (iyimserlik yanlılığı) bireylerin bu gerçeği görmesini engellemektedir (Benatar, 2018). İnsanlar, biyolojik olarak hayatta kalmaya ve üremeye programlandıkları için yaşamın barındırdığı açlık, susuzluk, yorgunluk, hastalık, yaşlanma ve nihayetinde ölüm gibi rutin olumsuzlukları yaşam kalitesi değerlendirmelerinde göz ardı edebilmektedirler (Benatar, 2022).

Modern toplumda yaşamın giderek güvencesizleşmesi, antinatalist düşünceyi salt soyut bir felsefi tartışma olmaktan çıkarıp, günümüzün yapısal krizlerine verilen pratik ve etik bir tepki haline getirmiştir (Whyman, 2024). Antinatalistlere göre, milyarlarca insanın "görece iyi" yaşam sürmesi, savaşların ve şiddetin kurbanı olan milyonların çektiği "dehşet verici kötülüğü" ahlaken meşrulaştıramaz veya dengeleyemez (Lan, 2026).

Ürememe kararı, bu acı döngüsünü ve geçmişin geri döndürülemez yıkımlarını gelecek nesillere "bulaştırmayı" reddeden radikal bir ahlaki duruş geliştirmektedir (Benatar, 2018). Bu bağlamda, felsefi yaklaşım olarak temellense bile toplumsal hayatın gerçeğe birleştiğinde, ürememe tercihi bireysel bir hüznün olmaktan çıkıp kapsamlı bir toplumsal eleştiriye dönüşmektedir (Zandbergen, 2021a).

20. yüzyılın yıkıcı savaşları, Holokost ile Hiroşima ve Nagazaki nükleer saldırıları insanlığın kendi sonunu getirme kapasitesini kanıtlamış ve varoluşun absürtlüğünü pekiştirmiştir (Sekhar, 2021). Modern toplumda savaşlar, sistematik şiddet, tecavüz ve açlık gibi gerçekliklerin varlığı, her yeni doğumun potansiyel bir kurbanı bu "istatistiksel olarak garantilenmiş" acı döngüsüne fırlatmak olduğu anlamına gelir. Toplumsal düzeyde yaşanan şiddet ve yıkım, insan soyunun devamlılığının ahlaki açıdan sorgulanmasına yol açmaktadır. Üremenin kolektif bir

eylem olarak dünya çapında hayat karartan korkunç kötülükleri kaçınılmaz olarak sürdürdüğü savunulmaktadır (Lan, 2026).

Bitmek bilmeyen savaşlar ve çatışmalar, sistematik işkence, tecavüz ve açlık gibi gerçeklikler, antinatalistlerin dünyaya çocuk getirmek için fazla zalim bir yer görüşünün gerekçeleridir (Benatar, 2018). Toplumsal hayat antinatalist bir mercekten incelendiğinde, yaşamın sayısız hayal kırıklığının bir toplamı gibi gözükmektedir. İnsan hayatı, trafik beklemekten, kuyruklarda durmaktan, iş aramaktan, işsiz kalmaktan ve bitmek bilmeyen formları doldurmaktan ibaret bir bürokratik süreç halini almıştır (Rothman, 2017).

Toplumsal hayatın antinatalist eleştirisinde, yaşamın doğumdan ölüme kadar süregelen bir mücadeleler silsilesi olduğu vurgulanır (Benatar, 2018). David Benatar'ın aksiyolojik asimetri gibi ontolojik argümanları, günümüzde işsizlik, ekonomik kriz ve barınma sorunu gibi somut gerçekliklerle birleşerek, yeni bir bireyi bu dünyaya getirmenin “ahlaki bir risk” olduğu düşüncesini pekiştirmektedir (Zandbergen, 2021a). Modern toplumda bu mücadele, para kazanma zorunluluğu ve aç kalmama korkusuyla perçinlenir. İş hayatı çoğu zaman tüketicidir ve işinden keyif alanlar bile profesyonel özlemlerinin gerçekleşmediği bir tatminsizlik döngüsüne hapsolabilmektedir (Benatar, 2022).

Ekonomik sistemin gereklilikleri, amansızca yaşlanmaya ve fiziksel güçten düşmeye mahkûm etmektedir. Bu bağlamda üreme, sadece bir birey yaratmak değil, aynı zamanda o bireyi bu amansız “ekonomik çarkın” içine fırlatmak ve ona bir ömür boyu sürecek hayatta kalma mücadelesini dayatmak anlamına gelmektedir (Benatar, 2022). Toplumsal hayatın sunduğu ekonomik güvencesizlik, bürokratik baskı ve ekolojik yıkım senaryoları, yeni bir bireyi dünyaya getirmemenin sadece bir

tercih olmanın ötesinde, müşfik ve vicdani bir görev olduğu düşüncesini pekiştirmektedir (Häyry, 2025).

Antinatalist perspektif, hazzın yokluğunun bir kayıp olmamasını gerekçe göstererek, toplumsal ilerlemenin veya kültürel devamlılığın vaat ettiği mutluluklar uğruna bir bireyi bu dehşet verici risklere maruz bırakmanın ahlaken meşrulaştırılamayacağını savunmaktadır (Yoshizawa, 2025). Ebeveynlerin çocuk üzerindeki etkisini “rıza dayalı olmayan bir hiyerarşi” olarak konumlandırılmaktadır. Ebeveynler, kendi arzuları veya toplumun beklentileri için başka bir özneyi bilinçli bir istek merkezi haline getirerek, ona kendi seçimlerini dayatmış olurlar (Zandbergen, 2021a).

Devletin nüfusun boyutu ve bileşimiyle ilgilenmesi, bireyin çocuk sahibi olup olmama konusundaki ahlaki özerkliğini piyasa ve vergi odaklı bir “biyopolitika” nesnesine dönüştürür. Kapitalist sistem ve ulus devletler, üremeyi kendi bekaları için dinamik iş gücü, tüketici ve asker üretimi olarak teşvik etmektedir. Antinatalistlere göre, üreme, sadece bilinçli bir canlı oluşturmak anlamına gelmez; o canlıyı kaçınılmaz olarak kapitalist sistemin taze insan kaynağı veya üretim aracı olma zorunluluğuna mahkûm etmek anlamına gelmektedir. Tarihsel olarak köleleştirilmiş siyah kadınların, çocuklarını kölelik sistemine mahkûm etmemek için yürüttükleri gizli doğum grevleri, üremeyi reddetmenin bir direniş ve politik protesto aracı olduğunu kanıtlamaktadır. Günümüzde de azalan doğum oranları, neoliberalizmin çocuk bakım yükünü tamamen ailelere yıkmasına karşı sessiz bir protesto olarak yorumlanabilmektedir (Davidson, 2026).

Devletler, özellikle Japonya, Singapur ve Avustralya gibi ülkelerin örneklerinde görüldüğü üzere, azalan doğum oranlarını “ulusal bir kriz” olarak görür ve vatandaşlarını “vatan borcu” olarak çocuk yapmaya teşvik eder. Ancak neoliberal politikalar

bunun yanında, sosyal destekleri kademeli olarak azaltarak çocuk bakım yükünü tamamen ailelerin omuzlarına yıkmıştır; bu durum sosyal reproduksiyon teorisi çerçevesinde ciddi bir çelişki oluşturmaktadır. Kapitalizm bir yandan varlığını sürdürmek için yeni işçi ve tüketicilere ihtiyaç duyarken, diğer yandan sağlık, eğitim, barınma maliyetlerini üstlenmeyi reddetmektedir (Cicerchia, 2023).

Antinatalistler, dünyada fiziksel acı, kayıp, korku ve depresyonun nüfuz edemeyeceği hiçbir güvenli bölge olmadığını savunur (Overall, 2022). Modern dünyada kolayca tedavi edilebilecek hastalıklardan kaynaklanan ölümleri ve sağlık hizmetlerinin kalitesizliğini yaşamın dehşet veren özelliklerinden biri olarak nitelendirilir (Metz, 2011). Sağlık hizmetlerine erişemeyen kitleler için üreme, çocuğu en temel gereksinimlerde bile mahrum bırakarak dünyaya getirmek anlamına gelmektedir (Morioka, 2021). Bu durum, ebeveynlerin çocuklarını genetik bozukluklar, yetersiz beslenme veya tedavi edilemeyen enfeksiyonlar gibi felaketlere karşı savunmasız bir şekilde dünyaya fırlatması olarak eleştirilir (Benatar, 2018).

Modern toplumsal yaşamın tüketim odaklı yapısı, gezegenin ekosistemleri üzerinde sürdürülemez bir baskı oluşturarak doğal dengenin hızla bozulmasına yol açmaktadır. Bireylerin karbon ayak izinden kontrolsüz atık üretimine kadar uzanan gündelik tercihleri, tüm canlıların geleceğini tehdit eden küresel bir iklim krizini kolektif olarak artırmaktadır. Doğanın ölçüsüzce yağmalanması ve yaşam alanlarının tahribi, biyolojik çeşitliliği yok ederek hayvan soylarının tarihte görülmemiş bir hızla tükenmesine neden olmaktadır.

İnsanlığın gezegen üzerindeki etkisi o kadar yıkıcıdır ki antinatalist düşünce insanların gezegendeki en tehlikeli canlı olduğunu ileri sürmekte ve nüfus artışıyla birlikte ortaya çıkan doğa tahribini eleştirmektedir. Bu bağlamda, antinatalizmin ilgi

görmesindeki en belirgin toplumsal faktörlerden biri de ekolojik felaketler ve iklim krizidir (Morioka, 2021). Nüfus yoğunluğu, kaynakların tükenmesi ve küresel ısınma, karakterlerin kişisel travmalarıyla birleşerek üremeyi “ahlaki bir hata” haline getirir (D’Lima, 2021).

İklim krizinin yarattığı aşırı hava olayları, kıtlık ve istikrarsızlık nedeniyle, bugün doğacak bir çocuğa yeterince iyi bir yaşam garantisi verilemeyeceği düşüncesi hâkimdir. Genç nesiller arasında yapılan araştırmalar, iklim kaygısının çocuk sahibi olma isteğini ciddi oranda azalttığını göstermektedir (Davidson, 2026). Çocukların hayatlarının çok zor olacağı bilimsel bir gerçektir düşüncesi, bazı bireyleri bir “doğum grevine” itebilmektedir (Whyman, 2024).

İnsanı doğrudan yıkıcı bir canlı olarak tanımlayan antinatalist yaklaşıma göre, yeni bir insanı dünyaya getirmek, bireyin hayatı boyunca tüketileceği kaynaklar ve yaratacağı kirlilik nedeniyle gezegene verilecek en büyük zarardır. Nüfus artışının çevresel sorunların çözümünü imkânsız kıldığı vurgulanarak üreme karşıtlığına toplumsal bir nitelik kazandırılmaktadır (Whyman, 2024). Antinatalistler bu açıdan, gönüllü olarak üremeyi durdurmayı, dünyanın biyosferinin yeniden sağlığına kavuşması ve mevcut insanların refahının artması için tek çözüm olarak görmektedir (Morioka, 2021).

Antinatalist duruş, insan soyunun gönüllü ve aşamalı olarak tükenmesini savunarak, sistemin dayattığı bitmek bilmeyen “mücadele döngüsünü” kırmayı amaçlayan en radikal sosyal eleştiri biçimidir denilebilir (Zandbergen, 2021b).

3. GÖNÜLLÜ ÇOCUKSUZLUK TERCİHİNİN SOSYOLOJİK TEMELLERİ

Gönüllü çocuksuzluk, üreme yeteneğine sahip bireylerin veya çiftlerin, dışsal zorunluluklar ya da biyolojik engeller olmaksızın, kendi özgür iradeleriyle çocuk sahibi olmama kararını ifade eder (Waren & Pals, 2013: 152). Bu olgu, bir “tercih” ve “karar mekanizması” içermesiyle, istemeyerek çocuksuz kalan bireylerden yapısal olarak ayrılmaktadır (Şen Çatalkaya, 2022: 53).

Söz konusu ayrım yalnızca terminolojik düzeyde değil, deneyimsel ve toplumsal anlam düzeyinde de belirleyicidir: gönüllü çocuksuzluk, bireyin kendi varoluşunu ve gelecek tasarısını bilinçli olarak yeniden kurduğu bir özne konumuna işaret eder. Sosyolojik literatürde kavram; “childfree” (çocuk sahibi olmayı tercih etmemiş), “childless by choice” (tercihen çocuksuz) veya “bilinçli çocuksuzluk” gibi terimlerle karşılanmakta ve modern toplumun demografik ile kültürel dönüşümünün bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Sarıköse, 2025: 54-55). Bu bağlamda gönüllü çocuksuzluk; yalnızca bireysel bir yaşam biçimi tercihi olarak değil, aynı zamanda değişen aile yapıları, dönüşen toplumsal normlar ve derinleşen küresel riskler bağlamında okunması gereken çok boyutlu bir toplumsal olgu olarak ele alınmalıdır.

Gönüllü çocuksuzluğun bireysel düzeydeki temel dinamiklerinden biri, rasyonel tercih çerçevesidir. Bireyler, çocuk sahibi olmanın ekonomik, zamansal ve duygusal maliyetlerini olası kazanımlarıyla kıyaslayarak çocuksuz bir yaşamı; kişisel başarı, kariyer ve özgürlük hedeflerine ulaşmak için daha işlevsel bir zemin olarak değerlendirmektedirler (Park, 2005: 390). Bu bakımdan, gönüllü çocuksuzlar için yaşam; seyahat, kişisel gelişim, eğitim ve kariyer hedefleri üzerine kurulu bir katalog niteliği taşımakta (Sarıköse, 2025: 81); kısıtlı zamanın bir

başkasının ihtiyaçlarına göre değil, bireyin kendi arzularına göre örgütlenmesi ilkesine dayanmaktadır (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025).

Modernleşme ile birlikte bireyin kendi yaşam döngüsü ve kimliği üzerindeki özerkliği pekişmiş; bu süreçte çocuk sahibi olmak, bireysel özgürlüğe yönelik bir kısıtlama olarak algılanır hale gelmiştir. Bireyselleşme süreci, çocuğu bu özgür alana potansiyel bir tehdit olarak konumlandırırken, bireyin kendini hayatın merkezine yerleşme arzusu güçlenmektedir (Sarıköse, 2025). Nitekim zamanın organizasyonu, fiziksel hareketlilik ve kişisel özgürlük alanlarını koruma isteği, gönüllü çocuksuzluk kararını besleyen başlıca güdüler arasında yer almaktadır (Parlak & Tekin, 2020). Çocuksuz yaşam; zamansal esneklik, ekonomik rahatlık ve kentsel gürültüden uzak bir “sessizlik” alanı olarak tanımlanabilmekte, bazı bireyler mevcut yetişkin odaklı yaşam tarzlarının sunduğu konfor alanını bir çocukla paylaşmak istememektedirler (Salman Yıkılmış, 2018).

Bireysel tercihler kadar yapısal dönüşümler de bu olgunun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Geleneksel geniş aileden çekirdek aileye, oradan da tek kişilik haneler ve çocuksuz çiftler gibi çeşitlenen aile biçimlerine doğru yaşanan geçiş, biyolojik bağa dayalı aile modelini köklü biçimde sarsmıştır. Gönüllü çocuksuzlar, biyolojik çocuk yerine yeğenler, evcil hayvanlar veya yakın arkadaşlardan oluşan “seçilmiş aileler” inşa ederek duygusal ihtiyaçlarını ebeveynlik sarmalına girmeksizin karşılamaktadırlar. Bu dönüşüm, aileyi sabit ve evrensel bir yapı olmaktan çıkarıp bireyin gereksinimlerine göre yeniden müzakere edilen dinamik bir etkileşim alanına dönüştürmektedir (Sarıköse, 2025).

Aile kurumunun bu denli çeşitlenmesi, ebeveynliğin toplumsal bir zorunluluk olmaktan çıkıp bireyin özgürce değerlendirdiği seçeneklerden birine dönüştüğünün de

göstergesidir. Öte yandan bazı çiftler, çocuğun eşler arasındaki duygusal yakınlığı ve mahremiyeti zedeleyeceğine, iletişimi rutinleştireceğine dair kaygılar taşımakta; ilişkiyi olası bir “bozucu etken”den koruma isteği, çocuksuzluğu rasyonel bir tercih olarak meşrulaştırmaktadır (Buhr & Huinink, 2017).

Yapısal etkenler arasında özellikle dikkat çekici olan bir diğer unsur, yoğun ebeveynlik ideolojisidir. Modern toplumlarda çocuk yetiştirme standartlarının aşırı ölçüde yükselmesi, ebeveynliği zaman, enerji ve maliyet açısından karşılanması güç bir “projeye” dönüştürmekte; bu durum bireyleri gönüllü çocuksuzluk kararına iten temel yapısal etkenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu ideoloji; inanç, beklenti ve uzman tavsiyeleriyle çevrelenmiş, erişilmesi neredeyse imkânsız bir “ideal ebeveyn” modeli sunmakta; ebeveynlerin çocuklarının psikolojik, fizyolojik ve bireysel gelişimi için tüm emeklerini, zamanlarını ve duygularını onlara adanması gerektiğini dikte etmektedir (Salman Yıkılmış, 2018: 87).

Geleneksel akraba yardımına dayalı destek mekanizmalarının işlevsizleşmesi ya da yetersiz kalması, ebeveynlik yükünü bütünüyle bireyin omuzlarına yüklerken modern annelerden daha az sayıda çocuğa çok daha yoğun ve hatasız bir bakım vermeleri beklenmektedir (Sever, 2015). Bu koşullar altında ebeveynlik, karşılanması giderek güçleşen yüksek standartların gölgesinde, cazibesini yitiren bir role dönüşmektedir. Ekonomik boyutta ise çocuğun statüsü, üretime katkı sağlayan bir “güvence” olmaktan çıkıp üzerinde yoğun yatırım yapılması gereken bir “ekonomik yüke” dönüşmüş, küresel finansal istikrarsızlık ve neoliberal politikalar, çocuk bakım sorumluluğunu kamusal alandan alıp bireyin omuzlarına yüklemektedir (Gugnina, t.y.). Bu durum, özellikle ekonomik güvencesizlik içindeki genç kuşaklar için ebeveynliğin rasyonel bir tercih olmaktan uzaklaşmasına zemin hazırlamaktadır.

Gönüllü çocuksuzluk kararının “ekolojik bir süzgeçten” geçtiği görülmektedir (Gugnina, t.y.). İklim krizi, kuraklık, hava kirliliği ve aşırı nüfus artışı gibi makro çevre sorunlarına ilişkin kaygılar; dünyaya yeni bir canlı getirmenin hem çocuk hem de gezegen için etik olmadığı düşüncesini pekiştirmekte ve çocuksuzluk kararını “ekososyal bir duruş” olarak tanımlamaktadır (Yılmazbilek, 2022: 205). Benzer biçimde, dünyanın “acımasız”, “adaletsiz” ve “tekinsiz” bir yer olduğu inancı; potansiyel çocuğu bu zorluklardan koruma içgüdüleriyle birleşerek üreme kararlarını doğrudan etkilemektedir (Smith vd., 2020). Böylece çocuksuzluk kararı, bireyin yalnızca kendisini değil, var olma ihtimali olan bir canlının geleceğini de düşündüğü etik bir sorumluluk biçimine bürünmektedir.

Geçmişte çocuk sahibi olmak savaş kayıplarını telafi eden bir “ulusal görev” olarak kutsanırken; günümüzde derinleşen toplumsal belirsizlikler bireyleri bu “vatan borcu” söyleminden uzaklaştırmaktadır (Parlak & Tekin, 2020). Savaşlar, siyasal belirsizlikler, toplumsal şiddet ve artan ayrımcılık gibi küresel riskler, bireylerin gelecek tahayyüllerini karartarak çocuk yetiştirmeyi yüksek maliyetli ve rasyonel temelden yoksun bir eylem olarak değerlendirmelerine neden olmaktadır (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025). COVID-19 pandemisi gibi küresel sağlık krizleri de toplumsal belirsizlikleri derinleştirerek aile kurma ve çocuk sahibi olma planlarının süresiz ertelenmesine zemin hazırlamıştır (Gugnina, t.y.).

Gönüllü çocuksuzluk; bireysel tercihler, yapısal eşitsizlikler ve küresel riskler arasındaki karmaşık kesişim noktasında konumlanan çok boyutlu bir toplumsal olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin bu karara ilişkin söylemleri ve gerekçeleri; yalnızca kişisel kaprislerin değil, modern dünyadaki güvencesizlik, bireyselleşme ve küresel kriz süreçlerine verilmiş bilinçli ve rasyonel yanıtların bir ifadesidir (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025).

Gönüllü çocuksuzluk olgusunun toplumsal cinsiyet boyutu incelendiğinde, kadınların bu kararı erkeklere kıyasla çok daha karmaşık ve çok katmanlı bir müzakere sürecinin ürünü olarak verdikleri görülmektedir. Kadınlar açısından gönüllü çocuksuzluk; yalnızca bireysel bir tercih olarak değil, toplumsal cinsiyet rolleri, ekonomik yapılar ve kültürel normlarla örülü bir “öznellik inşası” olarak ele alınmaktadır. Anneliğin bir “kader” olmaktan çıkıp bir “seçenek” haline gelmesiyle birlikte bu karar, modern toplumda giderek daha belirgin bir “politik duruş” veya “yaşam tarzı” niteliği kazanmaktadır (Yılmazbilek, 2022).

Kadınların gönüllü çocuksuzluk kararında öne çıkan en temel etkenlerden biri kariyer odaklılıktır. Özellikle eğitim seviyesi ve iş gücüne katılımı artan kadınlar için kariyer hedefleri, bu kararda belirleyici bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025). Literatürde bu durum, çocuk sahibi olmanın “fırsat maliyeti” kavramıyla açıklanmaktadır. Profesyonel hayatta yükselme isteği ile ebeveynlik rolleri arasındaki kronik çatışma, bireyleri kariyer merkezli bir yaşamı tercih etmeye itmektedir (Sakman, 2021: 89). Kadınlar için çocuk sahibi olmama kararı, çoğunlukla kariyer doyumu ve başarısı için zorunlu bir bedel olarak değerlendirilmekte; eğitim düzeyi arttıkça bu eğilim de güçlenmektedir. Nitekim araştırmalar, her ek eğitim yılının bir kadının gönüllü çocuksuz kalma olasılığını istatistiksel olarak artırdığını ortaya koymaktadır (Waren & Pals, 2013: 167). Bu ilişki, eğitilmiş kadınların mevcut iş gücü piyasasında, bilimsel ve profesyonel alanlarda daha aktif ve üretken roller üstlenmelerine olanak tanıırken; bir yandan da geleceğin olası nesillerinin azalması riskini beraberinde getirmektedir (Park, 2005: 397).

Kariyer odaklılığın ötesinde, iş gücü piyasasındaki yapısal eşitsizlikler de kadınları gönüllü çocuksuzluğa iten önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. “Annelik cezası” (motherhood penalty) olarak adlandırılan bu yapısal dezavantaj; çocuk sahibi

olan kadınların işe alım ve terfi süreçlerinde geri plana itilmesini, buna karşılık erkeklerin “aile babası” rolleriyle mesleki saygınlık kazanmasını ifade etmektedir (Sever, 2015: 79). Profesyonel ve idari pozisyonlarda çalışan eğitimli kadınlar, anneliğin kariyerlerini sekteye uğratacağını ya da “cam tavanı” aşmalarını engelleyeceğini öngörmektedir. Bu öngörü, pek çok kadın için kariyer doyumunu ebeveynliğin sunduğu geleneksel statünün önüne geçirerek çocuksuzluğu rasyonel bir tercih haline getirmektedir (Sakman, 2021). Ayrıca mesleki yaşamdaki güvencesizlik, uzun çalışma saatleri ve iş gücü piyasasındaki yapısal eşitsizlikler, kadınların anneliği kariyerlerinin önünde ciddi bir “risk” olarak algılamalarına zemin hazırlamaktadır (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025; Gugnina, t.y.).

Kariyer ve ekonomik kaygıların yanı sıra, ev içi bakım emeğinin eşitsiz dağılımı da kadınların çocuksuzluk kararında belirleyici bir yer tutmaktadır. Kadınlar, çocuk bakım sorumluluğunun asimetrik biçimde kendi üzerlerine yıkılacağını ve ev içi emeğin paylaşımındaki adaletsizliğin bilinciyle hareket etmektedirler (Sever, 2015: 79). Çocuk bakımı; mesleki yaşama eklenen, bir kez üstlenildiğinde bir daha bırakılamayan ağır bir yük, yani adeta bir “ikinci vardiya” olarak tanımlanmaktadır (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025: 10). Bu eşitsiz yük dağılımı, kadınların çocuksuzluğu yalnızca bireysel bir tercih olarak değil, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı bilinçli bir yanıt olarak da benimsemelerine yol açmaktadır.

Yapısal etkenlerle iç içe geçen bir diğer önemli dinamik, yoğun ebeveynlik ideolojisinin kadınlar üzerinde yarattığı ağır baskıdır. Günümüzde yükselen bu ideoloji, çocuk yetiştirmeyi hataya yer bırakmayan, aşırı zaman ve enerji talep eden bir “mesaiye” dönüştürmüştür. İdeal anne figürü; sabırlı, sevecen ve tüm hayatını çocuğuna vakfeden bir “süper kadın” olarak kurgulanmakta; medya ve uzman söylemleri de bu imajı sürekli olarak yeniden üretmektedir (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025;

Sever, 2015). Kadınlar, kariyer ile anneliği aynı anda mükemmel biçimde sürdürmenin pratikte imkânsızlığını vurgulayarak bu ideolojiye karşı tutum alabilmektedirler (Salman Yıkılmış, 2018). Mükemmeliyetçi bireyler üzerinde derin bir “yetersizlik korkusu” yaratan bu ideoloji, ebeveynliği cazip olmaktan çıkarabilmekte; bireylerin kimliklerini kaybetme kaygısıyla ebeveynliği tamamen reddetmelerine neden olabilmektedir (Sarıköse, 2025).

Anneliği “doğal ve içgüdüsel” olarak niteleyen toplumsal mitlerin feminist eleştiriler ve sekülerleşme süreciyle birlikte sorgulanmaya başlaması, gönüllü çocuksuz kadınların meşruiyet zeminini güçlendirmektedir. Bu kadınlar; anneliğin toplumsal olarak inşa edilmiş bir baskı mekanizması olduğunu savunmakta ve annelik dışındaki kimliklerin değersizleştirilmesine karşı açık ya da örtük bir direniş sergilemektedirler. Dijital platformlar ve çevrimiçi topluluklar da bu dönüşümde önemli bir işlev üstlenmektedir. Facebook toplulukları, Instagram, Reddit forumları, annelik blogları çocuk sahibi olmama kararının “normal” kabul edildiği normatif bir çevre yaratarak bireylerin üzerindeki toplumsal baskıyı hafifletmektedir (Basten, 2009). Bu platformlar; deneyim paylaşımı ve dayanışma ağları aracılığıyla çocuksuz bir yaşamı meşrulaştırmayı ve görünür kılmayı hedeflemektedir. Türkiye özelinde de annelik bloglarının ve benzeri dijital mecraların, ebeveynliğin zorluklarını ve pişmanlıklarını konuşulabilir hale getirerek annelik mitini kırdığı ve gönüllü çocuksuzluğa toplumsal zemin açtığı görülebilmektedir (Sever, 2015: 81).

Tüm bu etkenler bir arada değerlendirildiğinde, kadınların gönüllü çocuksuzluk kararının; bireysel özgürlük arayışı, kariyer öncelikleri, yapısal eşitsizlikler ve kültürel normlarla sürdürülen çok boyutlu bir gerilimin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bireyin kendi varoluşuna odaklanma çabası, ebeveynlik gibi “bağımlılık” yaratan rollerden bilinçli olarak uzak durma isteğiyle birleşmekte (Aracı İyiyaydın & Ergun, 2025); özellikle Türkiye gibi gelişmekte

olan ülkelerde ekonomik yetersizlik hissi ve çocuğun geleceğine dair maddi endişeler ise bu kararı besleyen temel gerekçeler arasında yer almaktadır (Sarıköse, 2025). Sonuç olarak gönüllü çocuksuz kadınlar; anneliği bir kader olmaktan çıkarıp özgürce değerlendirilen bir seçenek olarak görmekte, çocuksuz olmayı hem yapısal koşullara hem de kültürel baskılara verilmiş bilinçli ve bütünsel bir yanıt olarak değerlendirmektedir.

Erkeklerin çocuk sahibi olmama kararı, kadınlardan farklı olarak daha çok finansal gerekçeler, kişisel özgürlük ve geleneksel baba rolüne duyulan yabancılaşma ekseninde gelişmektedir (Waren & Pals, 2013: 167).

Ev sahibi olma veya ekonomik istikrar sağlama gibi hedefler, çocuk sahibi olmanın önünde birer koşul olarak sunulabilmektedir (Park, 2005: 376). Geleneksel “ailenin geçimini sağlayan kişi” rolü nedeniyle erkekler; ev sahibi olma, araba alma veya iş garantisi sağlama gibi ekonomik hedefleri çocuk sahibi olmanın ön koşulu olarak görebilmektedir. Bu hedeflere ulaşma süreci uzadıkça, çocuk sahibi olma eylemi de sistematik olarak ertelenir (Buhr & Huinink, 2017).

Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri, erkeğe ailenin maddi güvenliğini sağlama görevini yükler (Yar, vd., 2023). Gönüllü çocuksuzluk, erkekler için bu ağır ekonomik sorumluluktan ve “tek geçim sağlayıcı” olma yükünden bir nevi çalışma zorunluluğundan özgürleşme anlamını taşıyabilmektedir (Park, 2005: 381).

Erkekler için çocuksuzluk; zamanın organizasyonunu elde tutma, fiziksel hareketlilik ve bağımlı olmama arzusunu taşımaktadır. Çocuk sahibi olmanın getireceği sorumluluklar, erkeğin kendi hayatına odaklanma isteğine bir tehdit olarak algılanabilmektedir (Smith, vd., 2020). İşten çıkarılma riski ve mesleki belirsizlikler, erkeğin çocuklu bir aileye bakma yetkinliğini sorgulamasına yol açabilmektedir. Ayrıca

araştırmalar, işsizlik deneyimi yaşamış erkeklerin çocuksuz kalma olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Waren & Pals, 2013).

Toplumda erkeklik; babalık, soyu devam ettirme ile koruyucu ve geçim sağlayıcı rolü üzerinden tanımlanmaktadır. Çocuk sahibi olmayan erkekler, “erkekliğin gereklerini” yerine getirmedikleri gerekçesiyle başarısız veya eksik olarak görülebilmektedir (Yar, vd., 2023). Erkekler için çocuksuzluk bazen kısırlık gibi biyolojik bir yetersizlik olarak algılanmakta, bu da erkeklik gururuna yönelik bir tehdit veya utanç kaynağı olarak hissedilmektedir (Sarıköse, 2025).

Toplum tarafından sürekli “eksik” veya “başarısız” olarak nitelendirilen erkek, bir süre sonra bu yargılara direnç göstermek yerine, damganın getirdiği sosyal statüyü kabullenerek bir tür eylemsizlik döngüsüne girebilmektedir. Bu noktada çocuksuzluk, artık çözülmesi gereken biyolojik veya sosyal bir mesele olmaktan çıkıp, bireyin toplumsal normlardan elini eteğini çektiği bir vazgeçiş alanına dönüşebilmektedir. Dolayısıyla, yoğun sosyal baskı ve damgalama, bireyi statüsünü değiştirmeye teşvik etmekten ziyade, onu atfedilen başarısızlık kimliğiyle bütünleşmeye ve mevcut durumu kanıksamaya iterek süreci kalıcı hale getirebilir.

Babalığın reddi, egemen erkeklik normlarına karşı bir “başkaldırı” veya “normatif sapma” olarak inşa edilebilir. Soyun devamını sağlama ve cinsel güçle ilişkilendirilen babalık kimliğini reddetmek, toplum nezdinde olumsuz damgalarla karşılaşmalarına neden olsa da bu erkekler çocuksuzluğu gelenek dışı ve modern bir yaşam projesi olarak savunabilirler.

Erkeklerin babalık modellerini reddetmesi, hem geçmişteki hasarlı baba modellerinden kaçış hem de modern dünyada “ideal baba” olmanın getireceği duygusal ve ekonomik yükleri rasyonel olarak kabul etmeme kararıdır (Smith, vd.,

2020). Geleneksel “otoriter baba” modelinden “ilgili ve sorumlu babalık” modeline geçiş, bazı erkeklerde rol çatışmasına neden olmaktadır. Modern babalıktan beklenen duygusal yakınlık, sabır ve çocukla geçirilen kaliteli vakit gibi talepler, bazı erkekler tarafından “yerine getirilemez” veya “kişilik özelliklerine aykırı” bulunmaktadır. Kendini baba olmayan uygun bir karakterde görmeyen erkekler, bu yetersizlik hissiyle babalığı tamamen reddedebilmektedir (Sarıköse, 2025: 196).

Ebeveynliğin gerektirdiği sabır, gürültü toleransı ve duygusal emek gibi özelliklerin kendi kişilikleriyle (içe dönüklük, mükemmeliyetçilik vb.) uyuşmadığını düşünebilmektedir (Park, 2005: 389).

Kendi babasıyla duygusal mesafe yaşayan, babasını istismarcı veya ilgisiz bulan erkeklerin, babalık rolüne karşı daha isteksiz oldukları gözlemlenmiştir. Bazı erkekler, ebeveynlik becerilerine dair şüphe duymakta ve “babacan” bir karaktere sahip olmadıklarını düşünerek bu döngüyü kırmayı tercih etmektedirler (Park, 2005). Kendi çocukluk dönemlerini bir travmalar yığını olarak gören erkekler, babalık yapabilecekleri istikrarlı davranış kalıplarına sahip olmadıklarını düşünmekte ve benzer acıları bir sonraki nesle aktarmamak adına ebeveynliği hayatlarından tamamen dışlayabilmektedir (Sarıköse, 2025)

Erkeklerin bu kararı alırken kendi babalarıyla olan ilişkilerini, “evin reisi” olma yükünü ve günümüzde yükselen “aşırı sorumlu baba” modeline duydukları yabancılaşmayı temel motivasyonlar olarak sundukları görülmektedir. Bu erkekler, babalık rolünü bir “miras” olarak devralmak yerine bu döngüyü kırmayı tercih etmektedirler (Smith, vd., 2020).

Bazı erkekler için çocuksuzluk, partnerleriyle kurdukları ilişkinin kalitesini koruma ve eşiyile daha fazla vakit geçirme arzusundan kaynaklanabilmektedir. Evli erkeklerin bazen başlangıçta çocuk isterken, eşlerinin kararlı tutumu ve çocuksuz

yaşamın konforuna alışmaları sonucu bu kararı benimsedikleri tespit edilebilmektedir (Parlak & Tekin, 2020).

Sonuç olarak erkeklerde gönüllü çocuksuzluk; ekonomik rasyonellik, bireysel özgürlük arayışı, geçmiş kuşaklara ilişkin travmatik deneyimler, dönüşen babalık beklentilerine duyulan yabancılaşma ve egemen erkeklik normlarıyla kurulan gerilimli ilişkinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kararın kadınlarinkinden ayrıran motivasyon örüntüsü, gönüllü çocuksuzluğun toplumsal cinsiyet ekseninde farklılaşan anlam dünyalarını ve çok katmanlı yapısını gözler önüne sermektedir.

Çocuksuzluk kararı alma gerekçeleri incelendiğinde; toplumsal cinsiyet rollerinin etkisiyle kadınların daha kolektif ve kariyer odaklı, erkeklerin ise daha bireyci ve finansal merkezli gerekçeler sunduğu görülmektedir (Waren & Pals, 2013: 154). Erkekler, çocuk bakımının finansal yükünü ve aile geçindirme sorumluluğunu bir kısıtlama olarak görürken; kadınlar için çocuksuzluk çalışma özgürlüğü, erkekler için ise ailenin tek geçim sağlayıcısı olma yükünden kurtulma anlamı taşımaktadır (Gugnina, t.y.).

Kadınların anlatılarında ideal anne baskısının oluşturduğu korku önemli bir yer tutarken; erkeklerde bu durum daha çok babalık rolüne karşı yabancılaşma veya kendi babasıyla yaşadığı olumsuz geçmiş nedeniyle bu döngüyü kırma isteği şeklinde tezahür etmektedir (Waren & Pals, 2013). Kadınlar ebeveynliği “şimdi”nin ve kimliğin bozulması olarak görürken, erkekler daha çok “geleceğin” ve ekonomik istikrarın bozulacağından endişelenmektedir (Sarıköse, 2025).

Eğitim seviyesi, kadınlar ve erkekler için farklı birer belirleyicidir. Yüksek eğitim düzeyi ve profesyonel statü, kadınlarda çocuksuz kalma olasılığını güçlü bir şekilde artırırken; erkeklerde eğitim ve kariyer başarısı günümüzde çocuk sahibi

olma önünde benzer bir engel teşkil etmemektedir (Waren & Pals, 2013).

4. SONUÇ

Antinatalizm, felsefi ve mantıksal bir temel üzerine inşa edilse de argümanlarını salt bireysel bir düzlemde bırakmamakta, toplumsal bir meşruiyet zeminine de taşımaktadır. Bu düşünce sistemine göre ebeveynler, sahip oldukları sosyo-ekonomik imkânlar ne kadar ideal olursa olsun, dünyaya getirdikleri bireylerin yaşam boyu maruz kalabileceği acı ve travmaları bertaraf etme gücüne sahip değildir. En üst düzey refah standartlarında bile çocukların gelecekte karşılaştılabileceği varoluşsal zorlukların ve fiziksel acıların tamamen engellenemeyeceği gerçeği, antinatalist savunmanın etik merkezinde yer almaktadır. Savaşlar, işsizlik, yıpratıcı rekabetçilik ve sistematik ayrımcılık gibi köklü toplumsal patolojiler, tarihsel süreçte azalmak bir yana, teknolojik ve toplumsal dönüşümlerle birlikte biçim değiştirerek etkisini artırmaktadır. Bu bağlamda yeryüzü; biyolojik, tıbbi ve genetik risklerin yanı sıra, insan eliyle üretilen sayısız yapısal tehlikeyi de bünyesinde barındıran güvensiz bir habitattır. Antinatalist düşünce, bu geniş yelpazeli risklere ek olarak, özellikle iklim krizi ve geri dönüşü olmayan çevresel felaketler üzerine yoğun bir mesai harcamaktadır. Dolayısıyla bu öğretisi, bireysel varoluşun getirdiği kaçınılmaz sancılardan yola çıkarak, küresel ölçekte kolektif bir etik sorumluluk çağrısına dönüşmekte; var olmanın kendisini bir dezavantajlar yığını olarak tanımlamaktadır.

Gönüllü çocuksuzluk yönetiminin modern rasyonel tercih kuramı ve küresel risk toplumunun dinamikleri ekseninde yapılanmaktadır. Bireyler; ekonomik, zamansal ve duygusal maliyet-fayda analizleri neticesinde yaşamı bireysel başarı,

seyahat, kişisel gelişim ve kariyer odaklı bir katalog olarak kurgulamaktadır. Bu bağlamda, kısıtlı zamanın bir başkasının ihtiyaçlarına göre değil, özgür arzular doğrultusunda örgütlenmesi esastır. Küresel krizler, geleceğe yönelik karamsar tasavvurlar üreterek çocuk yetiştirmeyi yüksek riskli bir eyleme dönüştürmektedir.

Kadınlarda artan eğitim düzeyi ve iş gücüne katılım, kariyer odaklılığı beslerken; çocuk sahibi olmama kararı çoğunlukla mesleki başarının zorunlu bir bedeli olarak kabul görmektedir. Bu eğilim, iş piyasasında çocuklu kadınların terfi süreçlerinde arka plana itilmesini ifade eden “annelik cezası” ile yapısal olarak pekişirken; erkeklerin “aile babası” rolüyle mesleki saygınlık kazanması bu asimetriyi körüklemektedir. Buna karşın, erkeklerin çocuksuzluk motivasyonları; geleneksel “tek geçim sağlayıcı” rolünün getirdiği ağır ekonomik yüklerden özgürleşme arzusu ve işsizlik kaygılarından kaynaklanan mesleki belirsizlikler boyutunda gelişmektedir. Soyun devamı ve güçle eşleştirilen babalık kimliğinin reddi, egemen erkeklik normlarına karşı normatif bir sapma veya bilinçli bir başkaldırı niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aracı İyiyaydın, A., & Ergun, A. (2025). Womanhood bound to motherhood: Choosing childlessness in Türkiye. *BMC Psychology*, 13(374). Doi:10.1186/s40359-025-02661-9
- Basten, S. (2009). *Voluntary childlessness and being childfree*. The Future of Human Reproduction (Working Paper No. 5). Oxford, England: St. John's College, University of Oxford & Vienna Institute of Demography.
- Başeğmez, B. C. (2025). Benatar'ın gölgesinde: Yaşamın kaçınılmaz kötülüğü üzerine bir değerlendirme. *MetaScientia: Journal of the History and Philosophy of Science*, 1(1), 17–31.
- Benatar, D. (2018). *Keşke hiç olmasaydık: Var olmanın kötülüğü* (C. Ö. Özmen, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Benatar, D. (2022). *İnsanın çaresizliği: Hayatın en ağır sorunları için samimi bir kılavuz* (C. Ö. Özmen, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Buhr, P., & Huinink, J. (2017). Why childless men and women give up on having children. *European Journal of Population*, 33(4), 585–606. Doi: 10.1007/s10680-017-9429-1
- Cicerchia, L. (2023). Marx, Malthus, and the moral economy of reproduction. *Hypatia*, 38(3), 587-606. doi: 10.1017/hyp.2023.69
- Davidson, J. P. (2026). Natal protest: The politics of the birth strike. *European Journal of Political Theory*, 25(2), 247-268.
- D'Lima, N. (2021). The Futuristic philosophy of anti-natalism. *International Journal of Integrated Studies and Research*, 1(3), 15–24.

- Gugnina, A. (t.y.). ‘Childfree Movement’ as a path for sustainable future: Is not having kids the best thing one can do for the world? Reading/Publication. https://www.standupforeurope.org/_childfree_movement_as_a_path_for_sustainable_future_is_not_having_kids_the_best_thing_one_can_do_for_the_world
- Häyry, M. (2025, 24 Şubat). Should anarchists be antinatalists? *Anarchist Studies*. <https://anarchiststudies.noblogs.org/article-should-anarchists-be-antinatalists/>
- Lan, T. (2026). Global horrendous evil: A cautionary tale against procreation. *Asian Bioethics Review*, 18, 489–507.
- Metz, T. (2011). Are lives worth creating? *Philosophical Papers*, 40(2), 233–255. Doi:10.1080/05568641.2011.591828
- Morioka, M. (2021). What is antinatalism?: Definition, history, and categories. *The Review of Life Studies*, 12, 1–39.
- Overall, C. (2022). My children, their children, and Benatar’s anti-natalism. *The Journal of Value Inquiry*, 56(1), 51-66.
- Özmen, C. Ö. (2018). Travma çözümü olarak anti-natalizm. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 149-158. Doi: 10.20304/humanitas.341945
- Park, K. (2005). Choosing childlessness: Weber’s typology of action and motives of the voluntarily childless. *Sociological Inquiry*, 75(3), 372–402. Doi:10.1111/j.1475-682X.2005.00127.x
- Parlak, S., & Tekin, I. (2020). A phenomenological study on voluntarily childless women. *Psikoloji Çalışmaları - Studies in Psychology*, 40(1), 161-186. Doi:10.26650/SP2019-0034

- Rothman, J. (November 27, 2017). The Case for Not Being Born. <https://www.newyorker.com/culture/persons-of-interest/the-case-for-not-being-born>
- Sakman, E. (2021). Gönüllü çocuksuzluk: Çocuk sahibi olmama kararının altında yatan faktörler ve karşılaşılan tepkiler hakkında bir derleme. *Psikoloji Çalışmaları - Studies in Psychology*, 41(1), 83–109. Doi: 10.26650/SP2020-0105
- Salman Yıkılmış, M. (2018). Pronatalist kültürde anne olmamak. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 10(2), 84-97. [oi.org/10.24955/fe.2018.10.2.85](https://doi.org/10.24955/fe.2018.10.2.85)
- Sarıköse, M. (2025). *Türkiye’de gönüllü çocuksuzluk deneyimi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Sekhar, S. (2021). Life after the wars: Anti-natalism, history and the theatre. *Dogo Rangsang Research Journal*, 11(5), 112–127.
- Sever, M. (2015). Kadınlık, annelik, gönüllü çocuksuzluk: Elisabeth Badinter’den kadınlık mı annelik mi?, Tina Miller’dan annelik duygusu: Mitler ve deneyimler ve Corinne Maier’den No Kid üzerinden bir karşılaştırmalı okuma çalışması. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 7(2), 71-86. Doi: 10.1501/Fe0001_0000000144
- Shiffrin, S. V. (1999). Wrongful life, procreative responsibility, and the significance of harm. *Legal Theory*, 5(2), 117-148.
- Smith, I., Knight, T., Fletcher, R., & Macdonald, J. A. (2020). When men choose to be childless: An interpretative phenomenological analysis. *Journal of Social and Personal Relationships*, 37(1), 325-344. Doi: 10.1177/026540751986444
- Şen Çatalkaya, N. M. (2022, 25 Ekim). *Gönülsüz çocuksuzluk: Tarihsel ve toplumsal bir değerlendirme* [Bildiri sunumu].

2. Uluslararası Anadolu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Şanlıurfa, Türkiye.

Teo, M. T. L. (2025). The parental gambit: Moral luck and lives worth living. *Bioethical Inquiry*. Doi:10.1007/s11673-025-10483-y

Waren, W., & Pals, H. (2013). Comparing characteristics of voluntarily childless men and women. *Journal of Population Research*, 30(2), 151–170. Doi: 10.1007/s12546-012-9103-8

Whyman, T. (2024). Natalism, natality, and the climate crisis: An Arendtian argument against ‘green’ anti-natalism. *The Journal of Value Inquiry*. Doi: 10.1007/s10790-024-09995-2

Yar, D., Ulaş, S., & Yılmaz, M. (2023). Gönüllü çocuksuzluğa ilişkin tutumların çelişik duygulu cinsiyetçilik, genel muhafazakarlık ve sosyal onay ihtiyacı ile ilişkisi. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 6(11), 45-65. Doi: 10.35235/uicd.1221639

Yılmazbilek, M. (2022). Gönüllü çocuksuzluk ve kürtaj tartışmalarına feminist bakış. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 201-213. Doi: 10.29228/mukatcad.18

Yoshizawa, F. (2025). The wrong inference to the best explanation for Anti-Natalism. *Res Publica*, 31, 563–579. Doi: 10.1007/s11158-025-09716-z

Zandbergen, J. (2021a). Between iron skies and copper earth: Antinatalism and the death of God. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 56(2), 374–394. Doi: 10.1111/zygo.12668

Zandbergen, R. (2021b). Morality's collapse: Antinatalism, transhumanism and the future of humankind. *Journal of Ethics and Emerging Technologies*, 31(1), 1–16.

KENT ARAŞTIRMALARINDA METODOLOJİK TARTIŞMALAR VE YENİ ARAYIŞLAR

Funda SÖNMEZ ÖĞÜTLE¹

1. GİRİŞ

Modern kent araştırmalarının ortaya çıkışı büyük ölçüde sanayi kapitalizminin yükselişiyle birlikte şekillenmiştir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa ve Kuzey Amerika’da hızlanan kentleşme süreçleri, nüfus hareketleri, sınıfsal ayrışmalar, yoksulluk, altyapı sorunları ve yeni kamusal yaşam biçimleri sosyal bilimlerin temel araştırma gündemlerinden biri haline gelmiştir. Erken dönem kent çalışmaları, büyük ölçüde kentin toplumsal düzen üzerindeki etkilerine odaklanmış, kentsel yoğunlaşmanın bireysel davranışlar, toplumsal ilişkiler ve kurumsal örgütlenme üzerindeki sonuçlarını açıklamaya çalışmıştır. Bu dönemde kent çoğunlukla ölçülebilir ve sınırları belirlenebilir bir analiz birimi olarak ele alınmıştır.

Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin yalnızca demografik ya da morfolojik bir nesne olmadığı, daha geniş ekonomik, siyasal ve kültürel süreçlerle birlikte düşünülmesi gerektiği yönündeki eleştirel yaklaşımlar güç kazanmıştır. Özellikle kapitalist yeniden yapılanma, refah devletinin dönüşümü, küreselleşme ve sanayisizleşme süreçleri, kentin araştırılma biçimlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu dönüşümle birlikte kent araştırmaları içerisinde yeni sorular ortaya çıkmıştır: Kentler ekonomik krizlerle nasıl ilişkilidir? Mekân toplumsal olarak nasıl üretilmektedir? Kentsel

¹ Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Teoman Duralı İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-4343-5296.

eşitsizlikler hangi mekanizmalar üzerinden yeniden üretilmektedir? Kent deneyimi bireyler tarafından nasıl yaşanmaktadır?

Bu soruların yükselişiyle birlikte kent araştırmaları teorik olarak da önemli bir yön değiştirmiştir. Özellikle 1960'lardan itibaren gelişen eleştirel kent teorileri, kenti yalnızca fiziksel çevre ya da yönetsel yapı olarak değil, toplumsal ilişkilerin tarihsel olarak örgütlendiği ve toplumsal eşitsizliklerin kristalleştiği bir mekân olarak kavramsallaştırmıştır. Böylece kent, ekonomik birikim rejimlerinin, devlet müdahalelerinin, kültürel mücadelelerin ve gündelik yaşam deneyimlerinin kesiştiği bir alan olarak yeniden düşünölmeye başlanmıştır.

Erken dönem saha gözlemlerinden nicel kent sosyolojisine, politik ekonomi analizlerinden eleştirel mekân teorisine, etnografik çalışmalardan dijital veri analizine kadar uzanan geniş bir literatür, kenti anlamının tek bir yönleme indirgenemeyeceğini göstermektedir. Özellikle son otuz yılda yaşanan teknolojik gelişmeler, veri üretim biçimlerinin çeşitlenmesi ve disiplinlerarası araştırma ağlarının yaygınlaşması, kent çalışmalarında yeni metodolojik arayışları hızlandırmıştır.

Bugün kent araştırmaları yalnızca klasik saha teknikleriyle yürütölen çalışmalarla sınırlı değildir. Coğrafi bilgi sistemleri, büyük veri analitiği, dijital etnografi, sosyal ağ analizi, mobilite araştırmaları, görsel yöntemler ve karma araştırma tasarımları giderek daha görünür hale gelmektedir. Bununla birlikte metodolojik çoğulculuk beraberinde yeni soruları da getirmektedir. Artan veri kapasitesi gerçekten daha güçlü açıklamalar üretmekte midir? Nicel yoğunlaşma gündelik deneyimi görünmez kılmakta mıdır? Yerel bağlam ile küresel süreçler aynı araştırma tasarımı içerisinde birlikte düşünölebilir

mi? Kent araştırmaları teori ile empirik analiz arasındaki ilişkiyi nasıl yeniden kurmalıdır?

Bu tartişmalar, özellikle neoliberal kentleşmenin etkilerinin yoğunlaştığı günümüzde daha da önem kazanmıştır. Sanayisizleşme, finansallaşma, kentsel dönüşüm, mekânsal ayırma, zorunlu göç, dijital platform ekonomileri ve ekolojik krizler, kentsel yaşamın yalnızca içeriksel olarak değil, araştırma pratikleri açısından da yeniden değerlendirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla güncel kent araştırmaları açısından temel mesele yalnızca yeni olguların ortaya çıkması değil, bu olguların hangi kavramsal araçlarla ve hangi metodolojik yaklaşımlarla analiz edileceğidir.

Bu  alışma tam da bu dönüşüm alanına odaklanmaktadır. Amaç, kent araştırmalarındaki metodolojik değişimleri birbirinden kopuk teknik yenilikler olarak değil, teorik dönüşümlerle birlikte ilerleyen tarihsel süreçler olarak değerlendirmektedir.

2. KLASİK KENT TEORİLERİ VE METODOLOJİK MİRAS

Kent araştırmalarının erken döneminde hâkim olan yaklaşımlar kenti çoğunlukla demografik yoğunlaşma, işlevsel farklılaşma ve mekânsal düzenlenme süreçleri üzerinden açıklamıştır. Özellikle ekolojik gelenek içerisinde kent, farklı toplumsal grupların rekabet içinde yerleştiği ve belirli işlevlerin mekânsal olarak dağıldığı bir organizma gibi ele alınmıştır (Park vd., 1925; Wirth, 1938). Bu yaklaşım kentin fiziksel örgütlenmesini ve nüfus dinamiklerini anlamada önemli katkılar sağlamış olsa da kentin tarihsel üretim koşullarını, iktidar ilişkilerini ve toplumsal çatışmaları açıklamakta sınırlı kalmıştır (Gottdiener ve Hutchison, 2011).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sınırlılıkların daha görünür hale gelmesiyle birlikte kent çalışmalarında eleştirel bir dönüşüm başlamıştır. Kapitalist yeniden yapılanma süreçleri, refah devletinin dönüşümü, küresel ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması ve kentlerin giderek daha merkezi ekonomik aktörler haline gelmesi, araştırmacıları kenti farklı biçimlerde düşünmeye yöneltmiştir (Harvey, 1989; Castells, 1977). Bu dönemde kent, yalnızca nüfusun bir araya geldiği bir mekânsal yoğunlaşma değil, sermaye dolaşımının, siyasal düzenlemelerin, gündelik yaşamın ve kültürel yeniden üretimin kesiştiği karmaşık bir toplumsal süreç olarak kavramsallaştırılmıştır (Lefebvre, 1991).

Bu dönüşüm içerisinde elbette Henri Lefebvre, David Harvey ve Manuel Castells belirleyici roller üstlenmiştir. Bu üç düşünür farklı teorik geleneklerden hareket etmiş olsalar da ortak bir epistemolojik kırılmayı temsil etmektedirler (Merrifield, 2006). Her biri kentin kendiliğinden oluşan doğal bir düzen olmadığını, tarihsel olarak üretilen, çatışmalı ve dönüşebilir bir toplumsal ilişki biçimi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak bunu farklı düzlemlerde yapmışlardır: Lefebvre mekânın toplumsal üretimine (Lefebvre, 1991), Harvey sermaye birikiminin mekânsal örgütlenmesine (Harvey, 2001), Castells ise kolektif tüketimin örgütlenmesine ve dijital dönüşüm analizine odaklanmıştır (Castells, 1996).

Henri Lefebvre'in kent teorisine yaptığı en önemli müdahale, mekânı toplumsal yaşamın edilgen bir sahnesi olmaktan çıkararak tarihsel olarak üretilen bir toplumsal ilişki biçimi olarak yeniden tanımlamasıdır. Lefebvre'in yaklaşımı, kent çalışmalarında yalnızca yeni kavramların ortaya çıkmasına değil, araştırmanın nesnesinin ve yönteminin yeniden düşünülmesine de yol açmıştır.

Lefebvre'e göre modern sosyal teori büyük ölçüde tarihsel süreçleri merkeze alan bir düşünme biçimi geliştirmiştir. Zaman, dönüşümün asli kategorisi haline gelirken mekân çoğu zaman olayların gerçekleştiği nötr bir yüzey olarak ele alınmıştır. Oysa kapitalist modernite yalnızca toplumsal ilişkileri dönüştürmez, bu ilişkilerin gerçekleştiği mekânsal düzenlemeleri de üretir. Konut politikaları, ulaşım ağları, tüketim alanları, çalışma mekânları ve gündelik yaşamın ritimleri tarihsel süreçlerin dışında değil doğrudan onların içinde oluşmaktadır. Lefebvre'in bu yaklaşımı en sistematik biçimini mekânın üretimi teorisinde bulur. Ona göre mekân tek katmanlı bir gerçeklik değildir, pratikler, temsiller ve deneyimler arasında sürekli yeniden kurulan bir ilişkiler bütünüdür. Algılanan mekân, insanların gündelik hareketleri ve maddi yaşam pratikleri içerisinde oluşur. Tasarlanan mekân, planlamacıların, uzmanların, teknokratların ve devletin soyut mekânıdır. Yaşanan mekân ise bireylerin deneyimleri, sembolik anlamları ve duygusal yatırımları üzerinden şekillenir. Bu ayrım yalnızca teorik değil metodolojik de bir müdahaledir. Eğer mekân bu üç düzeyin karşılıklı etkileşimi içinde üretiliyorsa, kent araştırmasının da tek bir veri biçimine dayanması mümkün değildir. Kenti yalnızca nüfus yoğunluklarıyla ya da ekonomik göstergelerle açıklamak kadar yalnızca bireysel deneyimlerle açıklamak da eksik kalacaktır. Bu nedenle Lefebvre'in yaklaşımı, farklı ölçekleri ve yöntemleri bir araya getiren ilişkisel araştırma tasarımlarının öncüllerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda Lefebvre'in yöntemi çoğu zaman diyalektik olarak tanımlanır. Ancak burada diyalektik, yalnızca karşıtlıkların yan yana getirilmesi anlamına gelmez. Esas mesele, farklı toplumsal düzeylerin birbirini nasıl ürettiğini ortaya koymaktır. Devlet politikaları gündelik yaşamı dönüştürürken, gündelik pratikler de mekânın kullanımını yeniden tanımlamaktadır. Sermaye birikimi kentsel formu

şekillendirirken, kent deneyimi de toplumsal meşruiyet ilişkilerini etkilemektedir.

Lefebvre'in gündelik yaşam analizleri bu noktada özel önem taşımaktadır. Ona göre kapitalist toplum yalnızca üretim alanını değil gündelik hayatın kendisini de düzenlemektedir. Tüketim pratikleri, zaman kullanımı, boş zaman etkinlikleri ve mekânsal hareketlilik giderek daha fazla biçimde ekonomik ve siyasal mantıklar tarafından yapılandırılmaktadır. Bu nedenle gündelik yaşam, sıradan görünen ama toplumsal yeniden üretimin gerçekleştiği temel alanlardan biridir (Lefebvre, 2002). Bugün kent araştırmalarında yürüyüş etnografileri, duysal yöntemler, katılımcı haritalama, mekânsal anlatılar ve gündelik yaşam analizlerinin güç kazanması büyük ölçüde Lefebvreci mirasla ilişkilidir (Pink, 2015).

Öte yandan, David Harvey'in kent teorisi, mekân tartışmasını kapitalist birikim süreçleriyle sistematik biçimde ilişkilendirerek eleştirel kent çalışmalarının yönünü belirleyen en etkili yaklaşımlardan biri haline gelmiştir (Harvey, 2001). Harvey açısından kent, toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği bir sahne olmanın çok ötesinde, kapitalist sistemin yeniden üretiminin aktif bileşenlerinden biridir. Kentleşme, ekonomik büyümenin sonucu olmaktan çok sermaye birikiminin temel mekanizmalarından biri olarak değerlendirilmelidir (Harvey, 1985). Harvey'in temel çıkış noktası, kapitalizmin yapısal olarak kriz üretme eğiliminde olduğudur. Kapitalist ekonomi belirli dönemlerde aşırı birikim sorunlarıyla karşılaşmakta, biriken sermaye yeni yatırım alanları aramaktadır. Kentleşme tam da bu noktada devreye girer. Büyük altyapı yatırımları, konut üretimi, ulaşım projeleri, finansal araçlar ve kentsel dönüşüm uygulamaları sermayenin geçici olarak yeniden dolaşıma sokulmasını sağlar. Nitekim Harvey'in geliştirdiği mekânsal çözüm (*spatial fix*) kavramı bu süreci açıklayan temel araçlardan biridir. Mekânsal çözüm, sermayenin krizlerini yeni mekânsal düzenlemeler aracılığıyla ertelemesi

anlamına gelir (Harvey, 2001). Ancak bu süreç geçici bir çözümdür çünkü yeni yatırımlar zaman içerisinde yeni eşitsizlikler ve yeni krizler üretmektedir.

Bu yaklaşım toplumsal süreçlerin hem tarihsel hem de mekânsal boyutlarının birlikte analiz edilmesini gerektirir (Harvey, 1996). Mekân yalnızca sonuç değildir, tarihsel dönüşümlerin aktif bileşenidir de. Dolayısıyla kent araştırmaları da farklı zaman ölçekleri ile farklı coğrafi ölçekleri birlikte ele almak zorundadır.

Manuel Castells'in kent teorisine katkısı, klasik politik ekonomi yaklaşımı ile dijital dönüşüm analizleri arasında kurduğu köprü nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır (Castells, 1977; 1996). Castells'in çalışmaları yalnızca kentin nasıl değiştiğini açıklamakla kalmamış, kent araştırmalarının ölçeğini ve veri anlayışını da dönüştürmüştür. Castells'in erken dönem çalışmalarında kent, kolektif tüketim süreçlerinin örgütlendiği alan olarak ele alınmaktadır. Konut, eğitim, ulaşım ve kamusal hizmetler yalnızca teknik düzenlemeler değil toplumsal yeniden üretimin temel unsurlarıdır. Bu nedenle kentsel mücadeleler de üretim ilişkilerinin dışında değil, onların genişlemiş biçimleri olarak değerlendirilmelidir.

Ancak Castells'in asıl etkisi ağ toplumu yaklaşımıyla ortaya çıkmıştır. Bilgi teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal ilişkilerin yeni mekânsal biçimler kazandığını savunan Castells, modern toplumun giderek ağsal bir mantıkla örgütlendiğini ileri sürmüştür. Bu dönüşüm yalnızca iletişim teknolojilerini değil ekonomik süreçleri, siyasal örgütlenmeleri ve gündelik yaşam pratiklerini de etkilemektedir. Bu çerçevede geliştirdiği akışlar uzamı kavramı kent araştırmaları açısından önemli bir kırılma yaratmıştır. Castells'e göre günümüz kentleri yalnızca fiziksel yerleşimler değildir, bilgi, sermaye, iletişim ve hareketlilik akışlarının düğümlendiği ilişkisel alanlardır. Buna

karşılık gündelik yaşam hala belirli yerlerde gerçekleşmektedir. Böylece modern kent deneyimi, yerel sabitlik ile küresel dolaşım arasındaki gerilim içinde oluşmaktadır.

Bu üç yaklaşım birlikte değerlendirildiğinde klasik kent teorilerinin ortak bir metodolojik sonuç ürettiği görülmektedir: Kent artık verili bir nesne değil toplumsal olarak üretilen çok katmanlı bir süreçtir. Güncel kent araştırmalarının soylulaştırma, neoliberal dönüşüm, kent hakkı ve dijital kentleşme gibi temaları ele alış biçimi de büyük ölçüde bu teorik miras üzerinde yükselmektedir.

3. NEOBİLERAL KENTLEŞME, SOYLULAŞTIRMA VE KENT HAKKI

1970'lerden itibaren dünya ekonomisinde yaşanan yapısal dönüşümler, kentlerin toplumsal ve mekânsal örgütlenmesini derinden etkilemiştir. Fordist üretim rejiminin çözülmesi, sanayinin mekânsal olarak yeniden dağıtılması, üretimin düşük maliyetli bölgelere kaydırılması ve finansal sermayenin giderek baskın bir konum kazanması, kentleri yalnızca üretim merkezleri olmaktan çıkararak çok daha karmaşık işlevlere sahip alanlara dönüştürmüştür (Jessop, 2002; Sassen, 2001). Bu süreç, kentlerin ekonomik temellerinin değişmesiyle sınırlı kalmamış, kentsel yaşamın örgütlenme biçimlerini, devletin müdahale kapasitesini ve mekânsal planlamanın mantığını da yeniden şekillendirmiştir. Nitekim bu dönüşümün en önemli boyutlarından biri, kentlerin giderek daha fazla piyasa mekanizmalarına bağımlı hale gelmesidir (Peck vd., 2009). Refah devleti modelinin çözülmesiyle birlikte kamu hizmetlerinin kapsamı daralmış, kent yönetimi giderek daha girişimci bir mantıkla yeniden yapılandırılmıştır. Bu bağlamda neoliberal kentleşme, salt ekonomik bir program olmanın ötesinde, kentsel mekânın yeniden üretim rejimi olarak anlaşılmalıdır. Kentin fiziksel

yapısı, sosyal kompozisyonu ve gündelik yaşam biçimleri bu yeni rejim içerisinde yeniden düzenlenirken mekânsal eşitsizlikler de derinleşmiş ve yeni biçimler kazanmıştır (Moulaert vd., 2013).

Neoliberal kentleşme literatürünün en merkezi kavramlarından biri olan soylulaştırma, kentsel dönüşüm süreçlerinin yalnızca fiziksel yenilenme olarak anlaşılmasının yetersizliğini ortaya koymuştur (Smith, 1996; Lees vd., 2008). İlk olarak belirli mahallelerin orta ve üst sınıflar tarafından yeniden keşfedilmesi ve bu alanlara yatırım yapılması olarak tanımlanan soylulaştırma, zaman içinde çok daha kapsamlı bir toplumsal dönüşüm süreci olarak ele alınmaya başlanmıştır (Glass, 1964).

Soylulaştırmanın en belirgin özelliklerinden biri, mekânsal dönüşüm ile toplumsal yerinden edilme arasındaki sıkı ilişkidir (Slater, 2009). Fiziksel olarak yenilenen mahalleler çoğu zaman düşük gelir grupları için yaşanabilir alanlar olmaktan çıkmakta, artan kiralar, mülkiyet değerleri ve yaşam maliyetleri, bu grupların yerlerinden edilmesine yol açmaktadır (Marcuse, 1985). Ancak bu süreç yalnızca ekonomik bir dışlama değildir. Mahallelerin kültürel dokusu, sosyal ağları ve gündelik yaşam pratikleri de dönüşmektedir (Zukin, 2010).

Soylulaştırma süreçleri çoğu zaman piyasanın kendiliğinden işleyişi olarak sunulsa da gerçekte kamu politikaları, planlama kararları ve kentsel dönüşüm projeleri bu sürecin aktif bileşenleridir (Lees vd., 2016). Bu durum, Harvey'in mekânsal çözüm kavramıyla doğrudan ilişkilidir; çünkü kent, sermaye için hem krizlerin ertelendiği hem de yeni birikim fırsatlarının üretildiği bir alan haline gelmektedir.

Neoliberal kentleşmenin en belirgin sonuçlarından bir diğeri kentlerde giderek daha karmaşık ve çok katmanlı eşitsizlik rejimlerinin ortaya çıkmasıdır (Musterd ve Ostendorf, 2013). Üst gelir grupları güvenli site, rezidans gibi yüksek kaliteli altyapıya sahip alanlarda yoğunlaşırken düşük gelir grupları çoğu

zaman hizmet eksiklikleriyle karakterize edilen periferik alanlara sıkışmaktadır (Caldeira, 2000). Bu durum fiziksel bir ayrışmanın ötesinde, toplumsal temasın azalması ve ortak kamusal yaşamın zayıflaması anlamına da gelmektedir.

Bu bağlamda, Lefebvre'in ortaya attığı kent hakkı kavramı, neoliberal kentleşme tartışmalarında yeniden güçlü bir teorik referans haline gelmiştir (Lefebvre, 1968; Harvey, 2008). Ancak bu kavram zaman içinde daraltılarak çoğu zaman yalnızca kentsel hizmetlere erişim ya da mekânsal kaynakların adil dağılımı gibi teknik bir çerçeveye indirgenmiştir. Oysa Lefebvre'in kent hakkı anlayışı çok daha radikal bir içeriğe sahiptir. Bu anlayışa göre kent hakkı, kentin üretim süreçlerine kolektif olarak müdahale etme ve kenti yeniden kurma hakkıdır.

Dolayısıyla kent hakkı tartışmaları araştırma yöntemlerini de dönüştürmüştür. Araştırmacı ile araştırılan arasındaki hiyerarşik ilişkinin sorgulanması, katılımcı araştırma yöntemlerinin, eylem araştırmasının ve birlikte bilgi üretimi yaklaşımlarının gelişmesine katkı sağlamıştır (Kendon vd., 2007). Bu durum kent araştırmalarını yalnızca akademik bir üretim alanı olmaktan çıkararak politik ve etik bir müdahale alanı haline getirmiştir.

Sonuç olarak neoliberal kentleşme, kent araştırmalarını yalnızca yeni empirik olgularla değil yeni epistemolojik sorularla da karşı karşıya bırakmıştır. Kent artık tekil ve kapalı bir nesne olarak değil, sürekli olarak yeniden üretilen, çok katmanlı ve çatışmalı bir toplumsal süreç olarak anlaşılmaktadır. Bu durum, bir sonraki bölümde ele alınacak olan nicel ve nitel metodolojik arayışların da teorik zeminini oluşturmaktadır.

4. SONUÇ: YÖNTEMİN TEORİK STAÜSÜNÜN DEĞİŞİMİ, ARAYIŞLAR

Kent araştırmalarında yöntem meselesi uzun süre teknik bir araç seti olarak ele alınmış, araştırmancının “nasıl yapıldığı” sorusu çoğunlukla “ne bulunduğu” sorusuna tabi kılınmıştır (Hammersley, 1992). Bu yaklaşımda yöntem, veriyi toplama ve analiz etme süreçlerinin nötr bir düzenleyicisi olarak görülmüş, teorik tartışmalar ise metodolojik tercihlerin dışında daha üst bir soyutlama düzeyi olarak konumlandırılmıştır. Ancak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu ayrım giderek çözülmüş, yöntemin yalnızca veri üretme aracı değil nesneyi kuran bir epistemolojik çerçeve olduğu daha görünür hale gelmiştir (Flyvbjerg, 2001; Law, 2004).

Bu dönüşümün arkasında doğrudan kent teorisindeki kırılmalar yer almaktadır. Lefebvre’in mekânın üretimi yaklaşımı, Harvey’in tarihsel-coğrafi materyalizmi ve Castells’in ağ toplumu analizi, kentin farklı ölçeklerde üretilen ilişkisel bir süreç olduğunu göstermiştir.

Dijitalleşme süreciyle birlikte kent araştırmalarında nicel yöntemlerin kapsamı önemli ölçüde genişlemiştir (Kitchin, 2014). Klasik dönemlerde demografi, nüfus istatistikleri ve ekonomik göstergeler üzerinden yürüyen nicel analizler, bugün çok daha heterojen veri kaynaklarıyla beslenmektedir. Mobil telefon kayıtları, GPS verileri, sosyal medya akışları, uydu görüntüleri ve sensör tabanlı ölçümler, kent içi hareketliliğin ve mekânsal yoğunlukların çok daha ayrıntılı biçimde analiz edilmesini mümkün kılmıştır (Batty, 2013; Shelton vd., 2015). Bu veri genişlemesi, kentlerin artık yalnızca sabit mekânsal birimler olarak değil, sürekli hareket eden ve gerçek zamanlı olarak izlenebilen sistemler olarak kavranmasına yol açmıştır.

Coğrafi bilgi sistemleri (GIS) bu dönüşümün merkezinde yer almış, kent araştırmalarında görselleştirme ve modelleme

kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır (Kwan, 2004; Longley vd., 2015). Bununla birlikte bu nicel genişleme, yeni bir epistemolojik gerilim de üretmiştir. Veri miktarındaki artış, açıklama gücünde otomatik bir artış anlamına gelmemektedir (boyd ve Crawford, 2012). Aksine, büyük veri kümeleri çoğu zaman yorumlama sorunlarını derinleştirmekte ve araştırmacıyı hangi verinin anlamlı olduğu sorusuyla baş başa bırakmaktadır. Bu durum, nicel yöntemlerin giderek daha fazla teorik çerçevelere bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Başka bir ifadeyle veri artık kendiliğinden konuşan bir nesne değil teorik olarak yapılandırılmış bir alan haline gelmiştir (Ruppert vd., 2013).

Nicel yöntemlerde yaşanan genişlemeye paralel olarak nitel araştırma pratikleri de önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Güncel nitel kent araştırmaları artık sabit bir saha fikrinden ziyade hareket eden, kesişen ve geçici olarak oluşan mekânsal ilişkiler üzerine kurulmaktadır (Falzon, 2009). İnsanların kent içindeki deneyimleri yalnızca belirli bir yerde değil farklı mekânlar arasında kurdukları geçişler üzerinden şekillenmektedir (Sheller ve Urry, 2006). Bu nedenle etnografi de giderek daha mobil, çok-sahalı ve ilişkisel bir karakter kazanmıştır. Bu dönüşüm deneyim kavramının yeniden düşünülmesini de beraberinde getirmiştir. Kent artık hissedilen, algılanan ve bedensel olarak deneyimlenen bir süreçtir. Bu nedenle görsel yöntemler, ses kayıtları, yürüyüş etnografileri ve katılımcı haritalama teknikleri, nitel araştırmanın ayrılmaz parçaları haline gelmiştir (Pink, 2015). Lefebvre'in yaşanan mekân kavramı, bu metodolojik dönüşümün teorik temelini oluşturmaya devam etmektedir.

Son on yılda kent araştırmalarında en belirleyici dönüşümlerden biri de dijitalleşme ile ortaya çıkmıştır. Kentin işleyişi artık yalnızca fiziksel altyapılar üzerinden değil dijital platformlar, algoritmalar ve veri tabanlı yönetim sistemleri üzerinden de şekillenmektedir (Kitchin, 2015). Bu durum kent

çalışmalarını yeni bir veri rejimiyle karşı karşıya bırakmıştır. Dijital platformlar, kent içi hareketliliği, tüketim davranışlarını ve sosyal etkileşimleri sürekli olarak kaydeden ve yeniden düzenleyen sistemler haline gelmiştir (Srnicek, 2017). Bu süreçte kent, yaşanan bir mekân olmanın yanı sıra, sürekli veri üreten bir alana dönüşmüştür (Barns, 2020). Ancak bu veri üretimi eşit değildir, hangi hareketlerin kaydedildiği, hangi davranışların görünür kılındığı ve hangi grupların dışarıda bırakıldığı önemli bir güç ilişkisi üretmektedir (Couldry ve Mejias, 2019). Bu nedenle dijital kent çalışmaları yalnızca teknik bir analiz alanı değil iktidar ilişkilerinin yeniden üretildiği bir araştırma sahasıdır da (Kitchin vd., 2019).

Sonuç olarak kent araştırmalarında metodolojik dönüşüm, doğrusal bir ilerleme hikâyesi olarak değil, teori, veri ve toplumsal dönüşüm arasındaki karşılıklı etkileşim olarak anlaşılmalıdır. Nicel ve nitel yöntemlerin birbirine yaklaşması, dijital veri rejimlerinin ortaya çıkışı ve karma yöntemlerin yaygınlaşması, kent çalışmalarını daha açık, daha ilişkisel ve daha çoğulcu bir bilgi üretim alanına dönüştürmüştür. Bu nedenle gelecekte kent araştırmalarının temel yönelimi, metodolojik tekillikten ziyade teorik ve metodolojik çoğulculuğun derinleşmesi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Barns, S. (2020). *Platform Urbanism: Negotiating Platform Ecosystems in Connected Cities*. Londra: Palgrave.
- Batty, M. (2013). *The New Science of Cities*. Massachusetts: MIT Press.
- boyd, d., & Crawford, K. (2012). Critical Questions for Big Data. *Information, Communication & Society*, 15(5), 662-679.
- Caldeira, T. P. R. (2000). *City of Walls: Crime, Segregation, and Citizenship in São Paulo*. California: University of California Press.
- Cardullo, P., Kitchin, R., & Di Felicianantonio, C. (ed.) (2019). *The Right to the Smart City*. Leeds: Emerald.
- Castells, M. (1977). *The Urban Question: A Marxist Approach*. Londra: Edward Arnold.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Londra: Blackwell.
- Couldry, N., & Mejias, U. (2019). *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Falzon, M.-A. (ed.). (2009). *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Farnham: Ashgate.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How it Can Succeed Again*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glass, R. (1964). *Introduction to London: Aspects of Change*. Centre for Urban Studies, Londra: MacGibbon and Kee.
- Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2011). *The New Urban Sociology* (4. Baskı). Boulder, Colorado: Westview Press.

- Hammersley, M. (1992). *What's Wrong with Ethnography? Methodological Explorations*. Londra: Routledge.
- Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Londra: Blackwell.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Londra: Blackwell.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Londra: Routledge.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2008). The Right to the City. *New Left Review*, 53, 23-40.
- Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Londra: Polity Press.
- Kindon, S., Pain, R., & Kesby, M. (ed.) (2007). *Participatory Action Research Approaches and Methods*. Londra: Routledge.
- Kitchin, R. (2014). *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. California: Sage.
- Kitchin, R. (2015). Making Sense of Smart Cities: Addressing Present Shortcomings. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1), 131-136.
- Kwan, M.-P. (2004). GIS Methods in Time-Geographic Research. *Geografiska Annaler*, 86(4), 267-280.
- Law, J. (2004). *After Method: Mess in Social Science Research*. Londra: Routledge.

- Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2008). *Gentrification*. Londra: Routledge.
- Lees, L., Shin, H. B., & López-Morales, E. (2016). *Planetary Gentrification*. Londra: Polity Press.
- Lefebvre, H. (1968). *Le Droit à la Ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Londra: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2002). *Critique of Everyday Life (cilt 2)*. Londra: Verso.
- Longley, P., Goodchild, M., Maguire, D., & Rhind, D. (2015). *Geographic Information Systems and Science* (4. Baskı). New Jersey: Wiley.
- Marcus, G. E. (1995). Ethnography in/of the World System. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.
- Marcuse, P. (1985). Gentrification, Abandonment and Displacement: Connections, Causes, and Policy Responses in New York City. *Journal of Urban and Contemporary Law*, 28, 195-240.
- Merrifield, A. (2006). *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. Londra: Routledge.
- Moulaert, F., Rodriguez, A., & Swyngedouw, E. (2013). *The Globalized City: Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Musterd, S., & Ostendorf, W. (ed.) (2013). *Urban Segregation and the Welfare State*. Londra: Routledge.
- Park, R. E., Burgess, E. W., & McKenzie, R. D. (1925). *The City*. Chicago: University of Chicago Press.

- Peck, J., Theodore, N., & Brenner, N. (2009). Neoliberal Urbanism: Models, Moments, Mutations. *SAIS Review*, 29(1), 49-66.
- Pink, S. (2015). *Doing Sensory Ethnography* (2. Baskı). California: Sage.
- Ruppert, E., Law, J., & Savage, M. (2013). Reassembling Social Science Methods: The Challenge of Digital Devices. *Theory, Culture & Society*, 30(4), 22-46.
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo* (2. Baskı). New Jersey: Princeton University Press.
- Sheller, M., & Urry, J. (2006). The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38(2), 207-226.
- Slater, T. (2009). Missing Marcuse: On Gentrification and Displacement. *City*, 13(2-3), 292-311.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Londra: Routledge.
- Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Londra: Polity Press.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44(1), 1-24.
- Zukin, S. (2010). *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. Oxford: Oxford University Press.

RASYONEL İKTİDARIN DEMİRDEN KAFESİ: ZAMYATIN'IN “BİZ” ROMANINDA MODERNİTE KÂBUSU

İsmail Burak MALKOÇ¹

1. GİRİŞ

“I am not a number, I am a free man”

Iron Maiden – The Prisoner

Distopyalar, yalnızca karşılaşacağımız felaketleri haber veren basit kehanetler olarak okunmamalıdır. Edebiyat ve sinemada distopik eserler yorumlanırken sıkça düşülen bu popüler “karanlık gelecek” yanılgısı, bu kurguların asıl politik ve eleştirel gücünü törpülemektedir. Le Guin'in (2012) de vurguladığı üzere, bu kurgular aslen birer “düşünce deneyi”dir. Bugüne odaklanırlar; kurgulandıkları dönemin krizlerini ve güç ilişkilerini alıp kurgusal bir düzlemde genişletirler. Suvin (1979) “bilişsel yabancılaşma” kavramıyla tam olarak bunu ifade eder: Distopya bizi içine gömüldüğümüz ve kanıksadığımız o gündelik normallikten sert bir şekilde koparır; yüzleşmekten korktuğumuz, normal kabul ettiğimiz yapısal sorunları bize gösterir. Zira Jameson'ın (2005) da işaret ettiği üzere, distopik kurguların anlattığı o korkunç gelecek tasavvuru, aslında bugünün politik ve tarihsel gerçekliğinin genişletilmiş bir yeniden inşasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla distopya, henüz yaşanmamış uzak bir geleceğin değil, doğrudan şimdinin tarihidir (Gordin, Tilley ve

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Doğu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-8550-3085.

Prakash, 2017) ve bize oldukça açık bir “şimdinin eleştirisi” (Gottlieb, 2012) sunar.

Klasik ütopya, aydınlanma aklının bizi ulaştıracağı o kusursuz “iyi yer” tasavvuruysa (More, 1912); distopya da aydınlanmanın, modernitenin ve teknolojik ilerleme fetişizminin bizi yoldan çıkarıp sürüklediği o *tekinsiz* “kötü yer”dir. Kumar'ın (1987) da vurguladığı üzere, modern distopyanın yükselişinin 20. Yüzyıldaki yıkıcı savaşlar, totaliter rejimler ve büyük toplumsal krizlerle paralel ilerlemesi tesadüf değildir. Yevgeny Zamyatin'in 1920'de kaleme aldığı ve distopya türünün kurucu metinlerinden sayılan *Biz* romanı da işte aslında bu eleştirel ve tarihsel bakış açısıyla okunmalıdır. Yazarın devrim sonrası Sovyet rejimiyle yaşadığı çatışmalar ve spekülative edebiyatın bizzat Stalin tarafından “fantazektomi” adıyla yasaklanması beraberinde bu roman, uzun yıllar boyunca–oldukça sığ bir biçimde–*Stalinizm eleştirisi* olarak görülmüştür (Gottlieb, 2012). Halbuki romanı yalnızca kaba kuvvete ve yasağa dayalı bir “egemenlikçi iktidar” kurgusuna indirgemek, yazarın vizyonuna haksızlık olacaktır. Zamyatin'in asıl derdi çok daha yapısal ve derindir: O, aklın, pozitif bilimin ve bürokrasinin yaşamın her alanını kuşattığı “rasyonel-disiplinci iktidar”ın ta kendisiyle hesaplaşmaktır.

Bu çerçevede *eleştirel* sosyoloji ve distopya edebiyatı, moderniteyi dert edinen “kardeş eleştirmenler” olarak ortak bir zeminde buluşurlar. 19. ve 20. Yüzyılın krizleriyle boğuşan sosyolojinin kurucu babalarının temel kaygılarıyla distopya yazarlarının dertleri neredeyse birebir örtüşür: Rasyonelleşme, sanayileşme ve kişidiş bürokratik aygıtların insanı nasıl nesneleştirdiği... Aydınlanmanın insanlığa vaat ettiği o özgürleştirici akıl, Adorno ve Horkheimer'ın (2010) da acı bir biçimde teşhis ettiği üzere, doğaya ve insana tahakküm eden totaliter, “araçsal bir akla” dönüşmüştür. Akıl artık insanı özgürleştirmeyen, fakat yalnızca çıkar odaklı iktisat aygıtının nesnel ve rasyonel işleyişini garanti altına alan bir aygıttır.

Marx'ın (2004) sınıfsal sömürü ve yabancılaşma krizleriyle, Weber'in (2017) bürokratik “demir kafes” kâbusuyla ve Simmel'in (2009) modern yaşamın insanı hissizleştirip grileştirmesiyle ilgili tüm o yapısal uyarıları, *Biz* romanında kurgusal bir bedene kavuşur. Zamyatin'in *Biz* ile yaptığı şey, sadece bir diktatörü taşlamak değil; tüm yaşamın Taylorist bir üretim bandı gibi örgütlenerek rasyonel bir demir kafese dönüştürülmesinin, insanın “hesaplanabilir” bir nesneye indirgenmesinin felsefi ve edebi bir manifestosunu yazmaktır.

2. TİRANDAN RASYONEL YÖNETİCİYE

Klasik egemenlik modelinde iktidarın yapısı ve merkezde yer alışı oldukça belirgindir: Güç, şiddet tekeline sahip bir liderin, kralın veya ayrıcalıklı elit bir grubun elinde toplanır (Hobbes, 2005; Machiavelli, 2006). Bodin'in (1992) yasalarla sınırlandırılmayan mutlak egemenlik kavramsallaştırmasında veya Hobbes'un, insanların güvenlikleri karşılığında tüm yetkilerini devrettikleri “Leviathan”ında vücut bulan bu model, geleneksel otorite biçimlerinin temelini oluşturur. Foucault'nun (1995) “hukuki-söylemsel iktidar” olarak tanımladığı bu yapı, daha çok yasaklama, cezalandırma ve zor kullanma üzerinden işleyen negatif bir güçtür. Ancak modern dönemin karakteristik tahakküm biçimi olan *rasyonel-disiplinci iktidar* bu biçimde doğrudan ve kişiselleşmiş bir formda işlemez. Güç, spesifik bir tiranın ellerinden, anonim ve nesnel biçimde işleyen bir bürokrasi makinesine devredilir (Weber, 1987).

Biz romanında TekDevlet'i yöneten “Velinimet” figürü tam da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Romanı salt bir Stalinizm eleştirisi olarak okuyan yaklaşımların aksine, Velinimet figürü kişisel hırsları doğrultusunda şiddet uygulayan Machiavellist bir diktatörden ziyade, devasa bir fabrikadaki üretimi aksatan “eğilmiş bir cıvatayı söküp atmakla” görevli

rasyonel bir yönetici, müdür profilini temsil eder (Zamyatin, 2011). Bu rasyonel sistemde cezalandırma ve dışlama pratikleri, liderin kişisel çıkar veya öfkesinin değil, sistemin optimum işlemlerini sağlama *zorunluluğunun* nesnel ve yapısal bir sonucudur. İktidar, teknik ve yönetsel bir biçime dönüşmüştür.

Bu nesnel sistemin temelinde Taylor'ın “Bilimsel Yönetim” ilkelerinde–veya Braverman'ın *emek süreci* eleştirilerinde–açığa çıkan bir rasyonalite yatmaktadır. Taylor'ın (1919) “önce insanın değil, sistemin gelmesi gerekir” ve “her çalışan mutlak tekbiçimlilikte olmalıdır” prensipleri, Zamyatin'in kurgusunda yalnızca endüstriyel üretime değil, toplumsal yaşamın bütününe uyarlanmıştır. Braverman'ın (2008) emek süreci teorisinde işaret ettiği üzere, bilimsel yönetim sadece üretimi maksimize etmekle kalmaz; aynı zamanda emeğin özerkliğini, bilgisini ve iradesini parçalayarak insanı üretim sürecinin kontrol edilebilir teknik bir parçasına indirger. TekDevlet'in vatandaşları da irade sahibi bireyler olmaktan çıkarak, muazzam bir makinenin manivelaları gibi mutlak bir uyum içinde inip kalkan işlevsel nesnelere indirgenmişlerdir.

Bireyselliğin tasfiye edildiği bu *tektipleşme* süreci, adeta Simmel'in (2009) modern yaşama yönelttiği sosyolojik eleştirilerin kurgusal bir yansıması gibidir. Simmel, modernitenin hesaplanabilirlik arzusuyla her türlü niteliği niceliğe indirgediğini ve insanı her şeyi aynı yavanlıkta gören “grileşmiş” bir varlığa dönüştürdüğünü belirtir. Romanda bu niceliğe indirgenme o kadar görünürdür ki, isimlerin ve kişisel farklılıkların yerini, bireyi tamamen istatistiksel bir veriye çeviren “sayılar” almıştır. Üstelik devasa makineyi ayakta tutmak için fiziksel bir zor kullanımına da ihtiyaç duyulmaz. Althusser'in (2001) “devletin ideolojik aygıtları” kavramıyla vurguladığı üzere, rasyonel sistem rızayı ve kendi nesneleşmesine gönüllü olan “itaatkâr özneyi” bizzat toplumsal pratiklerin içinde sürekli *yeniden üreterek* ayakta kalır. TekDevlet'in vatandaşları rasyonellik ideolojisini o

kadar içselleştirmişlerdir ki, kendi mekanikleşmelerini adeta bir *medeniyet zaferi* olarak kabul ederler. Bu *kusursuz* düzende en büyük suç, rasyonel çarkın dışına çıkıp irrasyonel bir “ruh” hastalığına tutulmak, ruh sahibi olmaktır. Zamyatin'in (2011) “sayılıktan çıkmıştı, bir kişiydi artık!” ifadesi, sistemin verimlilik ve standartlarına yapılabilecek en büyük ihaneti özetler.

3. PANOPTİK MEKÂN VE BİYOPOLİTİKA

Rasyonel-disiplinci iktidar, tebaasını yalnızca soyut yasalarla veya dışsal bir şiddetle değil; bizzat fiziksel mekânın rasyonel örgütlenmesi üzerinden tahakküm altına alır. Lefebvre'in (2017) kentsel mekân analizlerinde vurguladığı üzere, hiçbir mekân tarafsız, masum veya ideolojiden arınmış fiziksel bir boşluk değildir. Aksine mekân, iktidar ilişkilerinin ve egemen toplumsal düzenin *yeniden üretildiği* ve bedenlerin disipline edildiği stratejik ve politik bir aygıttır. Benzer biçimde Harvey (2015) de kentsel tasarımların bireylerin toplanma ve hareket özgürlüklerini nasıl kısıtladığını, muhtemel eylemleri henüz doğmadan mekânsal olarak nasıl disipline ettiğini ortaya koyar. Zamyatin'in (2011) *Biz* romanında TekDevlet'in mimarisi, doğanın o öngörülemez yapısına karşı mutlak bir zafer anıtı olarak inşa edilmiştir. Kent; Öklid geometrisine göre tasarlanmış kusursuz doğrultudaki sokaklardan ve devasa küplerden oluşur. Ancak bu matematiksel kentin asıl ürkütücü yanı, rasyonel tahakkümün en üst aşaması olan *mutlak şeffaflıktır*: Evlerin tamamı saydam camdan inşa edilmiştir.

Mekânın bu biçimde ideolojik üretimi, Foucault'nun (1995) disiplin toplumlarını açıklarken kullandığı Panoptikon modelinin kurgudaki en kusursuz karşılıklarından biridir. Zamyatin'in TekDevleti'nde mahremiyet ve bireyin kendi kendisiyle kalabileceği karanlık, kontrol edilemez boşluklar, sistemin işleyişine yönelik birer ihanet olarak görülmektedir.

Foucault'nun da işaret ettiği gibi, “görünürlük bir tuzaktır”; rasyonel iktidarın, insanları itaatkâr kılmak için onlara sürekli fiziksel şiddet uygulamasına gerek yoktur. Bireyleri sürekli aydınlıkta, hiç kimseden asla saklanamayacakları cam fanusların içinde tutmak yeterlidir. Camdan evler sayesinde gözetim öylesine kusursuz bir biçimde içselleştirilir ki, tıpkı Panoptikon'daki mahkûmlar gibi TekDevlet'in vatandaşları da her an izleniyor olma ihtimaliyle kendi kendilerinin gardiyanı haline gelirler. İktidar, artık görünür bir şiddet aracına ihtiyaç duymaz; tahakkümün maliyetini sıfıra indirirken, herkesi sistemin gönüllü bir uzantısına, Foucault'nun sözleriyle “uysal bedenlere” dönüştürür. Zamyatın'ın cam evleri Orwell'in (2010) *Büyük Birader*'inin yerine, alt edilmesi çok daha zor bir bekçi getirmiştir: Biz. Hepimizin her birimizi sürekli olarak gözetlediği bir mekanizma, kuşkusuz, gerektiğinde kuleden aşağı indirilebilecek tek bir gardiyana göre çok daha dirençlidir.

Mekânın böylesine disipline edilmesinin ardından gelen kaçınılmaz aşama, insan bedeni üzerindeki tahakkümün biyopolitik bir boyuta taşınmasıdır. Modern rasyonel iktidar, bedeni özerk bir yaşantı alanı olarak değil; müdahale edilmesi, sınıflandırılması ve sağlığının sistemin çıkarları doğrultusunda yönetilmesi gereken “nüfus”un istatistiksel bir parçası olarak değerlendirir. Foucault'nun (2003) *biyo-iktidar* tartışmalarında açtığı bu bağlam, insan hayatının ve doğum, hastalık, ölüm gibi biyolojik süreçlerin, doğrudan iktidarın hesaplama ve denetim mekanizmalarına dâhil edilmesi anlamına gelir. Zamyatın'ın kurguladığı evrendeki “Analık ve Babalık Ölçütü”, cinselliğin ve doğurganlığın bir haz veya tercih olmaktan çıkarılarak sistemin verimliliği uğruna biyolojik bir rasyonaliteyle denetim altına alınmasının vurucu bir yansımasıdır. Sadece kimin kiminle birlikte olacağına değil, kimin genetik olarak üremeye uygun olduğuna da karar veren bu rasyonel sistem, eugenik (öjeni) pratiklerle bedeni *anatomo-politik* bir nesneye indirger.

Ancak vurgulanması gereken en önemli nokta, bu rasyonel ve disiplinci tahakkümün cinsiyet-körü ve tarafsız bir işleyişe sahip olmamasıdır. Feminist eleştirinin güçlü isimlerinden McNay'in (1994) Foucault'ya yönelttiği eleştirilerde de belirttiği üzere, beden üzerindeki disiplin pratikleri kadın bedeni ve doğurganlığı üzerinde çok daha ayrımcı ve ataerkil bir normalleştirme rejimi kurar. Benzer biçimde Reich (1979) da, cinsel enerjinin baskılandığı “ataerkil aile” yapısının, rasyonel ve kapitalist sömürünün pürüzsüz işleyişindeki temel ideolojik rolünü ifşa etmiştir. Zamyatin'in distopyasında kadın bedeni ve doğurganlık rasyonel sistemin ihtiyaç duyduğu yeni “çarkların” üretildiği teknik bir *kuluçka makinesi* gibi ele alınır. Böylece beden, bütünüyle pozitif bilimin ve ataerkil rasyonalitenin hesaplanabilir bir nesnesi haline getirilir.

4. ARAÇSAL AKIL VE ZAMANIN DİSİPLİNİ

Aydınlanmanın insanlığı doğanın boyunduruğundan kurtararak özgürleştireceğine dair o büyük vaat, zamanla doğaya ve bizzat insana hükmetmeye yarayan, totaliter bir “araçsal akla” dönüşmüştür (Adorno ve Horkheimer, 2010). Zamyatin'in distopyasında rasyonelliğe, matematiğe ve çarpım tablosuna adeta bir dinmişçesine tapınılması, Frankfurt Okulu'nun bu karamsar teşhisinin kurgusal bir yansımasıdır. Bu bağlamda akıl, insanı özgürleştiren bir mekanizma olmaktan çıkmış; devasa iktisadi aygıtın nesnel işleyişini garanti altına alan rasyonel bir mengeneye indirgenmiştir.

Araçsal aklın tahakkümü, en belirgin şekilde zamanın doğal ritminin gasp edilmesinde ve matematiksel bir kesinlikle yeniden örgütlenmesinde ortaya çıkar. Harvey (1989, s. 171), modernitenin ticaret ve sanayileşme ile birlikte doğal zamandan koptuğunu ve yaşamı bir “kronolojik şebeke”ye eklemlediğini belirtir; öyle ki doğal döngülerin ve kilise çanlarının yerini artık

doğrudan fabrikalar ve mesai zilleri almıştır. Benzer şekilde Simmel (2009, s. 89) de “Berlin'deki bütün saatler ansızın farklı zamanları gösterecek olsa, bütün iktisadî hayat ve iletişim alt üst olur” tespitiyle, modern yaşamın zamanın rasyonel örgütlenişine olan o mutlak bağımlılığını ifşa eder. Foucault'nun (1995) da altını çizdiği gibi, zamanın parçalara ayrılması ve bedenlerin bu parçalanmış zaman dilimlerine uydurulması, modern iktidarın en temel disipline etme aygıtlarından (*dispositif*) biridir. Zamyatin'in (2011) TekDevlet'inde yaşam, Taylor'ın (1919) “Bilimsel Yönetim” ilkelerinin ulaştığı en uç nokta olan ve saniyesi saniyesine planlanmış devasa bir “Saatler Çizelgesi” ile yönetilir. Uyuma, çalışma, beslenme ve hatta cinsellik gibi insanî pratikler, bireyin arzularına veya doğanın ritmine göre değil, üretim bandının verimlilik hedeflerine göre standardize edilmiştir. Taylorist zaman yönetimi, insanın otonomisini elinden alarak onu devasa saatin ruhsuz bir zembereği yapar.

Zamyatin'in kurguladığı bu mutlak zaman disiplini, henüz yaşanmamış uzak bir fantezi değil; bizzat modern kapitalist ve bürokratik çalışma rejiminin günümüzdeki nesnel gerçekliğidir. Çalışma saatlerinin dışında kalan sözde “serbest” zamanlar bile, sistemin ve emeğin *yeniden üretilmesi* için planlanmış, içi boşaltılmış dinlenme molalarından ibarettir. Zamanın ve emeğin bu denli rasyonelleşmesi, Marx'ın (2004) kapitalist üretim ilişkilerinde işaret ettiği yabancılaştırma ve nesneleşme (şeyleşme) süreçlerini kusursuz biçimde yansıtır. İnsanın doğadan, kendi ürettiği değerden ve sistemi yavaşlatan o irrasyonel “ruh”undan kopartılarak bütünüyle ekonomik faydaya-kâra-indirgenmesi, iktidarın bireyi nasıl salt bir “homo economicus”a indirgediğini açıkça gösterir. Rasyonel-disiplinci iktidarın en büyük düşmanı, sayılara vurulamayan, formüle edilemeyen ve saat çizelgelerine sığmayan her türlü irrasyonellik, taşkınlıktır.

Zamyatin'in evreninde insanın bir barkod olmaktan (sayılıktan) çıkıp otonom bir “kişi” haline gelmesi ve bir “ruh”

taşınması, derhal “hayal gücü aldırma ameliyatı” ile tedavi edilmesi gereken ölümcül bir hastalık, patoloji olarak görülür. Çünkü ruh ve bireysel irade, tahmin edilemez olandır; saatlerin ritmini bozan, rasyonel makinenin verimini düşüren bir arızadır.

5. SONUÇ

Zamyatin’in (2011) *Biz* romanını yalnızca sıkı bir Sovyet veya Stalinizm eleştirisine hapsetmek, eserin barındırdığı sosyolojik dehayla ve yazarın tarihsel vizyonu ile örtüşmez. Romandaki TekDevlet, yalnızca politik bir tiranlığın, *Orwellvari* (2010) sinsi bir Büyük Birader’in veya kaba bir sansür aygıtının tahakkümü altında değildir. Yazarın asıl hesaplaştığı mesele; 19. Yüzyılın sonundan bu yana tüm dünyayı kuşatan aydınlanma aklı, pozitivizm ve bizzat modernitenin araçsal rasyonalitesidir. Arendt’in (2014), totalitarizmin tarihte bir anomali veya sapma olmadığı, aksine doğrudan modernitenin içinden doğan politik bir form olduğu yönündeki tespiti bu noktada oldukça anlamlıdır. Zamyatin’in kurgusu, aklın ve teknolojik ilerlemenin insanlığa mutlak bir özgürlük getireceği yönündeki o *naif* inancın çöküşünü resmeder. Modernite, Weber’in (2017, s. 233) o meşhur sosyolojik metaforuyla, insanlığı içinden çıkılmaz, bürokratik, “demirden bir kafes” içine hapsetmiştir.

Adorno ve Horkheimer’in (2010), aklın özgürleştirici potansiyelini yitirerek “her şeyi kuşatan iktisat aygıtının yardımcısına dönüştüğü” (s. 52) yönündeki karamsar teşhisi, romanın evreninde tam anlamıyla somutlaşmıştır. Doğayı, toplumu ve nihayetinde insanın ta kendisini hesaplanabilir, ölçülebilir ve kontrol edilebilir birer nesneye indirgeyen bu “araçsal akıl”, eski inançların ve irrasyonel tanrıların yerini alan yeni ve acımasız bir tanrı-otoritedir. Öyle ki Zamyatin (2011), “çarpım tablosu, çok daha bilge ve mutlaktır” (s. 72) diyerek, rasyonalitenin, matematiğin ve pozitif bilimin nasıl mutlak bir

diktatörlüğe dönüştüğünü yüzümüze çarpar. Kapitalizm veya sosyalizm fark etmeksizin, tüm modern politik düşüncelerin ortak arzusu olan “verimlilik” ve “hesaplanabilirlik” fetişizmi, insanın ölçülemez yanlarını yok etmiştir. Bu rasyonel tahakküm, insanı Marx ve Engels’in (1976, s. 33) işaret ettiği gibi, hayatını idame ettirebilmek için sürekli maddi üretim yapmak zorunda olan anlam yoksunu bir varlığa indirgemıştır.

İşte bu Taylorist, rasyonel ve disiplinci iktidar ağında, insanın içindeki taşkın ve hesaplanamaz olan yegâne şey, yani “ruh”, sistemin derhal kökünü kazımak ve tedavi etmek istediği bir baş belasıdır. TekDevlet’te bireysel farklılıklara, irrasyonel sıçramalara ve hayal gücüne yer yoktur; çünkü bütün bunlar devasa makinenin verimini düşüren, sistemin optimum işleyişini aksatan kusurlardır. Romanda vatandaşlara zorunlu tutulan “hayal gücü aldırma ameliyatı” (Zamyatin, 2011, s. 86-87), araçsal aklın insan üzerindeki nihai zaferini simgeler. Sistemin dayattığı o mutlak tekbiçimlilik karşısında bir barkod olmaktan, yani “sayılıktan” çıkıp otonom bir “kişi” haline gelmek (Zamyatin, 2011, s. 133), çarpım tablosunun rasyonel diktatörlüğüne yapılabilecek en büyük ihanettir.

Zamyatin’in rasyonel-disiplinci iktidar kâbusu, modernliğin geride kalmış bir evresine ait değildir; aksine günümüz dijital toplumunda daha esnek, görünmez ve içselleştirilmiş biçimlerde varlığını sürdürmektedir. TekDevlet’in camdan evlerinde somutlaşan mutlak görünürlük, bugün Han’ın (2017) “şeffaflık toplumu” kavramsallaştırmasıyla birlikte düşünüldüğünde, dijital platformların, veri rejimlerinin ve sürekli görünür olma zorunluluğunun mantığında yeniden karşımıza çıkar. Artık bireyleri disipline etmek için total kurumlara, gardiyanlara veya doğrudan cezalandırma/şiddet aygıtlarına ihtiyaç yoktur; bugün birey, performansını ölçen, üretkenliğini artıran, zamanını planlayan teknik sistemler aracılığıyla kendi kendisini yönetmesi gereken bir nesneye dönüşmüştür.

Yapay zekânın bugün hayatın hemen her alanına dâhil oluşu bu sürecin en güncel örneklerinden biridir: yazmadan çalışmaya, tüketimden eğitime, iletişimden yaratıcılığa kadar pek çok pratik giderek daha hızlı, daha verimli ve daha hesaplanabilir hale getirilmektedir. Böylece Zamyatin'in "sayı"ları, bugünün veri profillerinde; Saatler Çizelgesi, algoritmik zaman yönetiminde; cam evleri ise dijital şeffaflık rejimlerinde yaşamaya devam eder. Rasyonel iktidar kaybolmamış, yalnızca daha pürüzsüz ve daha gönüllü bir biçim kazanmıştır. Bu nedenle *Biz*'in asıl güncelliği, geleceği haber vermesinde değil, insanın hâlâ hesaplanabilirlik, verimlilik ve şeffaflık adına kendi ruhundan vazgeçmeye zorlandığını göstermesinde yatar.

Zamyatin, bu rasyonel kâbusu öyle isabetli bir şekilde görmüş ve resmetmiştir ki, yazdıkları henüz gerçekleşmemiş uzak bir geleceğin uyarısı olmaktan çoktan çıkmıştır. Gordin, Tilley ve Prakash'ın (2017, s. 7) veya Gottlieb'in (2012, s. 31) ısrarla vurguladığı üzere, distopya bizzat şimdinin eleştirisidir. Modern insanın gönüllü bir şekilde sistemin saat çizelgelerine uyum sağlama trajedisi, *Biz*'in camdan duvarları arasında tüm çıplaklığıyla sergilenmektedir. Sonuç olarak, distopyanın anlattığı rasyonel tahakküm uzaklarda, belirsiz bir gelecekte değildir; bizzat kolumuzdaki—akıllı—saatlere, sürekli verimlilik bekleyen çalışma masalarımıza ve yöneticilerimize, artık neredeyse tümüyle algoritmalarca yönetilen gündelik pratiklerimize, navigasyon cihazlarını takip ettiğimiz gündelik rotalarımıza, yapay zekâ uygulamalarından rica ettiğimiz yemek tariflerimize, yani giderek daha da "hesaplanabilir" kılınan modern hayatlarımıza çoktan sızmıştır.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği felsefi fragmanlar* (N. Ülner & E. Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Althusser, L. (2001). Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation). L. Althusser (Ed.), *Lenin and philosophy and other essays* içinde (s. 85–126). New York, NY: Monthly Review Press.
- Arendt, H. (2014). *Totalitarizmin kaynakları 3: Totalitarizm* (İ. Serin, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bodin, J. (1992). *On sovereignty: Four chapters from The six books of the commonwealth* (J. H. Franklin, Ed. & Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve tekelci sermaye: Yirminci yüzyılda çalışmanın değersizleştirilmesi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of prison*. New York, NY: Vintage Books.
- Foucault, M. (2003). “Society must be defended”: *Lectures at the Collège de France 1975-76*. New York, NY: Picador.
- Gordin, M. D., Tilley, H. ve Prakash, G. (2017). Mekân ve zamanın ötesinde ütopya ve distopya. M. D. Gordin, H. Tilley, & G. Prakash (Ed.), *Ütopya/distopya: Tarihsel olasılığın koşulları* içinde (s. 7-22). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gottlieb, E. (2012). Distopya batı, distopya doğu. *NotosÖykü*, 36, 25-34.
- Han, B.-C. (2017). *Şeffaflık toplumu* (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

- Harvey, D. (1989). *The urban experience*. London, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Harvey, D. (2015). *Asi şehir*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hobbes, T. (2005). *Leviathan* (S. Lim, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the future: The desire called utopia and other science fictions*. London: Verso.
- Kumar, K. (1987). *Utopia and anti-utopia in modern times*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lefebvre, H. (2017). *Kentsel devrim* (5. Baskı). (S. Sezer, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Le Guin, U. K. (2012). Önsöz. *Karanlığın sol eli* içinde (s. 9-14). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Machiavelli, N. (2006). *Hükümdar* (M. Özay, Çev.). İstanbul: Metropol Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital 1: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili* (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976). *Seçme yapıtlar 1* (M. Ardos, S. Belli, A. Kardam ve K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- McNay, L. (1994). *Foucault*. Cambridge: Polity Press.
- More, T. (1912). *Utopia* (W. D. Armes, Ed.). New York, NY: Macmillan Company.
- Orwell, G. (2010). *Bin dokuz yüz seksen dört* (28. Baskı). (N. Akgören, Çev.). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Reich, W. (1979). *Faşizmin kitle ruhu anlayışı* (B. Onaran, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve kültür* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Suvin, D. (1979). *Metamorphoses of science fiction: On the poetics and history of a literary genre*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Taylor, F. W. (1919). *The principles of scientific management*. New York, NY: Harper & Brother Publishers.
- Weber, M. (1987). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, M. (2017). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (3. Baskı). (G. Rızaoğlu, Çev.). İstanbul: Oda Yayınları.
- Zamyatin, Y. I. (2011). *Biz* (3. Baskı). (A. Sezgintüredi, Çev.). İstanbul: Versus Kitap.

ZORUNLU GÖÇ VE EĞİTİMİN GÖÇMEN ÇOCUKLAR ÜZERİNDEKİ ÇOK BOYUTLU ETKİLERİ: SAKARYA İLİ ÜZERİNE SİSTEMATİK BİR DERLEME

Rıdvan ATEŞ¹

1. GİRİŞ

Küresel göç hareketleri, insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmakla birlikte 21. yüzyılın başından itibaren hem niceliksel boyutu hem de yapısal karmaşıklığı itibarıyla eşi görülmemiş bir ivme kazanmıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) 2022 yılı küresel izleme raporuna göre dünya genelinde 100 milyonu aşkın insan zorla yerinden edilmiş durumdadır; bu rakam, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından bu yana kaydedilen en yüksek değeri temsil etmektedir (UNHCR, 2022). Bu kitlesel hareketliliğin en dikkat çekici boyutunu, söz konusu nüfusun yaklaşık yüzde kırkını oluşturan çocuklar teşkil etmektedir. Zorunlu göç meselesini yalnızca demografik ya da güvenlik politikası perspektifinden ele almak, çocukların özgün kırılganlıklarını ve haklarını yapısal biçimde görünmez kılmaktadır.

Türkiye, coğrafi konumu ve tarihsel birikimi nedeniyle bu kitlesel göç dalgasının en yoğun şekilde hissedildiği ülkeler arasında yer almaktadır. 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşının ardından Türkiye, beş milyonu aşkın Suriyeli mülteciyle dünyanın en kalabalık mülteci nüfusuna ev sahipliği yapar hale gelmiştir (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2023).

¹ Sosyolog/Aile Danışmanı, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0009-0009-7312-8586.

Bu tabloya Afgan, Iraklı ve farklı kökenlerden gelen göçmenlerin eklenmesiyle Türkiye'nin yönetmek durumunda olduğu insani boyut daha da belirginleşmektedir. Sakarya ili, tekstil, otomotiv yan sanayi ve tarım alanlarındaki istihdam olanakları nedeniyle bu kitleler tarafından yoğun biçimde tercih edilen çekim merkezleri arasında öne çıkmakta; dolayısıyla göç olgusunun mikro düzeydeki tüm dinamiklerini barındıran özgün bir araştırma alanı niteliği taşımaktadır.

Bu çalışma, sistematik bir derleme yaklaşımıyla zorunlu göç sürecinde çocukların yaşadığı çok boyutlu kırılganlıkları kapsamlı biçimde tartışmayı amaçlamaktadır. Makalenin kuramsal çerçevesini sosyal dışlanma, kültürel sermaye ve çocuk hakları perspektifleri oluşturmaktadır. Çalışma sırasıyla zorunlu göçün kavramsal çerçevesini, sağlık ve beslenme üzerindeki epidemiyolojik etkilerini, Türk eğitim sistemine entegrasyonda yaşanan dilsel engelleri, travma kökenli psikopatolojileri ve yasal çerçevenin sınırlılıklarını ele almakta; son bölümlerde ise Sakarya bağlamına özgü bulgular ile bütünlüklük sosyal politika önerileri sunulmaktadır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Zorunlu Göç: Tanım, Kapsam ve Sosyolojik Niteliği

Göç yazınında gönüllü ve zorunlu göç arasındaki ayrım hem analitik hem de normatif açıdan belirleyici bir işlev görmektedir. Gönüllü göç, bireyin daha iyi ekonomik olanaklar, eğitim ya da yaşam kalitesi arayışıyla gerçekleştirdiği tercihe dayalı yer değiştirmeyi ifade ederken; zorunlu göç, kişinin can güvenliğini ya da temel varoluşsal koşullarını tehdit eden baskılar altında yaşadığı coğrafyayı terk etmek durumunda kalmasını tanımlamaktadır (Castles, 2003). Bu ayrım, salt akademik bir sınıflandırma olmaktan öte; uluslararası hukuk kapsamındaki

mülteci statüsü ve geri göndermeme ilkesi (non-refoulement) yükümlülüklerini belirleyen temel bir hukuki ölçüttür.

Sosyolojik açıdan zorunlu göç, salt coğrafi bir yer değişiminin ötesinde bireyin tüm toplumsal varlığını kökten sarsmaktadır. Pierre Bourdieu'nün kültürel ve sosyal sermaye kuramı bu sürecin anlaşılmasında işlevsel bir çerçeve sunmaktadır: zorunlu göç, bireyin menşe ülkesinde yıllar içinde biriktirdiği mesleki tanınırlığı, sosyal ağları, dil becerilerini ve toplumsal statüsünü yok etmekte; bireyi sığınma ülkesinde simgesel sermayeden yoksun ve yapısal eşitsizliklere açık konuma itmektedir (Bourdieu, 1986). Bu sermaye kaybının yarattığı yapısal dinamikler, zorunlu göçmenlerin büyük çoğunluğunun uzun vadeli entegrasyon güçlükleri yaşamasının temel nedeni olarak değerlendirilebilir.

Zorunlu göçün tetikleyicileri birbiriyle eklemlenmiş çok katmanlı etkenlerden oluşmaktadır. Göç yazınında genel kabul gören itici-çekici (push-pull) modeline göre bireyleri yerinden eden başlıca itici etkenler şunlardır: silahlı çatışmalar ve iç savaşlar, sistematik insan hakları ihlalleri, etnik ve dinsel temizlik politikaları, otoriter yönetim rejimleri ve iklim değişikliğinin tetiklediği ekolojik çöküş süreçleri (Lee, 1966; Black vd., 2011). Bu etkenler, bireyleri tarihsel birikimlerinden, aile bağlarından ve kültürel kimliklerinden kopararak derin toplumsal açmazlara sürüklemektedir.

2.2. Uygur Türklerinin Zorunlu Göç Deneyimi ve Türkiye Bağlamı

Zorunlu göçün tarihsel ve güncel boyutlarını somutlaştıran en çarpıcı örneklerden biri, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde uyguladığı baskı politikaları karşısında şekillenen Uygur diasporasıdır. Söz konusu politikalar; 'mesleki eğitim merkezleri' adıyla anılan ancak insan hakları kuruluşlarınca toplu tutukluluğa dayalı

yapılar olarak nitelendirilen tesislerde Uygur nüfusunun alıkonulmasını, sistematik asimilasyon uygulamalarını, aile içi iletişimin denetim altına alınmasını ve kültürel ifade özgürlüğünün kapsamlı biçimde kısıtlanmasını kapsamaktadır (Amnesty International, 2021; Human Rights Watch, 2019).

Türkiye, Uygur Türkleri için tarihsel-kültürel akrabalık, ortak Türk dil ailesi ve yasal koruma olanakları açısından önemli bir sığınak işlevi görmektedir. Özellikle Sakarya ilinde belirli bir kitleye ulaşmış Uygur topluluğu, diasporik kimlik oluşumu ve entegrasyon deneyimleri bakımından dikkat çekici bir alan niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra 2009 Urumçi olayları başta olmak üzere çeşitli tarihsel kırılma noktaları Türkiye'ye yönelik Uygur göçünü belirgin biçimde hızlandırmıştır (Karaman & Bulut, 2018).

2.3. Çocuğun Zorunlu Göç Sürecindeki Özgün Kırılmalığı

Zorunlu göç süreçlerinde en ağır bedeli ödeyen toplumsal kesim çocuklardır. Bu özgün kırılmalılık yalnızca biyolojik gelişimin tamamlanmamış olmasından değil; çok boyutlu şiddet, dışlanma ve hak ihlallerine kapı aralayan yapısal etkenler bütününden kaynaklanmaktadır. UNICEF'in (2023) güncel verilerine göre küresel yerinden edilmiş nüfusun yaklaşık yüzde kırkını çocuklar oluşturmakta; bu çocukların önemli bir bölümü refakatçisiz ya da aile parçalanması yaşamış bireyler olarak seyahat etmektedir.

Çocukların ebeveynlerine ekonomik ve duygusal bağımlılıkları, hukuki eylem kapasitelerinin kısıtlılığı ve bilişsel-duygusal gelişimlerinin kritik bir evresinde bulunmaları, onları göç sürecinin her aşamasında ciddi risklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu riskler; göç öncesi dönemde yaşanan travmatik deneyimleri, transit güzergâhlardaki tehlikeli koşulları ve sığınma ülkesindeki yapısal dışlanma mekanizmalarını kapsamaktadır.

Dolayısıyla göçmen çocukların deneyimi, yetişkin göçmenlerin deneyiminin bir yansıması olarak değil; kendine özgü dinamikler ve toplumsal boyutlar barındıran bağımsız bir analitik alan olarak ele alınmayı gerektirmektedir.

3. GÖÇÜN ÇOCUK SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

3.1. Epidemiyolojik Riskler ve Çevresel Değişimin Sağlık Üzerindeki Yansımaları

Göç hareketleri, bireylerin alışılmış yaşam çevrelerinden kopmasıyla birlikte ciddi epidemiyolojik kırılğanlıklar ortaya çıkarmaktadır. Transit güzergâhlardaki yetersiz barınma koşulları, temiz içme suyu ve sanitasyon altyapısına sınırlı erişim ile aşırı kalabalık geçici konutlar; göçmen çocukları solunum yolu enfeksiyonları, ishal ve su kaynaklı hastalıklar başta olmak üzere çeşitli bulaşıcı hastalıklara karşı yapısal bir savunmasızlık içine sokmaktadır. Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) 2021 tarihli raporuna göre bu çocuklar, ev sahibi toplum akranlarına kıyasla belirgin biçimde yüksek hastalık yükü (morbidite) oranlarıyla karşı karşıyadır (IOM, 2021).

Sığınma ülkesine ulaşıldıktan sonra ise sağlık hizmetlerine erişimi engelleyen katmanlı bariyerler devreye girmektedir. Dil engeli, yasal statü belirsizliği, ekonomik yetersizlikler ve ayrımcılığa uğrama kaygısı; göçmen ailelerin sağlık kurumlarına başvurmasını geciktirmekte ya da tamamen önlemektedir (Rechel vd., 2013). Türkiye'de geçici koruma statüsündeki bireyler birinci basamak sağlık hizmetlerine teorik olarak erişme hakkına sahip olmakla birlikte, bu hakkın uygulamaya yansıması önünde ciddi pratik engeller varlığını korumaktadır.

3.2. Aşılama Kesintileri ve Önlenebilir Hastalık Riski

Zorunlu göçün bütünleşik aşılama programlarını sekteye uğratması, çocuk sağlığı açısından kritik bir sorun alanı oluşturmaktadır. Menşe ülkelerindeki çatışma ortamı nedeniyle aşı kayıtlarına ulaşamayan, transit süreçte koruyucu aşıları zamanında yapılamayan ya da sığınma ülkesinin aşı takviminden haberdar olmayan göçmen çocuklar; kızamık, boğmaca ve difteri gibi büyük ölçüde önlenebilir hastalıklara karşı savunmasız kalmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), göçmen nüfusların yoğunlaştığı bölgelerdeki aşılama açıklarının toplumsal salgınlar için elverişli bir zemin oluşturabileceğine dikkat çekmektedir (WHO, 2019).

Türkiye'de Sağlık Bakanlığı bünyesindeki Göçmen Sağlığı Merkezleri, göçmen çocuklara ücretsiz aşılama hizmeti sunmaktadır. Bununla birlikte, Sakarya gibi büyük çekim merkezlerinde bu yapıların hizmet kapasitesinin kitlesel talepleri karşılayıp karşılayamadığı tartışmalıdır. Öte yandan kayıt dışı göçmen ailelerin geri gönderilme ya da idari işleme tabi tutulma kaygısıyla bu hizmetlerden uzak durması, koruyucu sağlık müdahalelerinin etkinliğini sınırlandıran önemli bir etken olmaya devam etmektedir.

3.3. Beslenme Güvensizliği ve Büyüme-Gelişme Süreçlerine Yansımaları

Zorunlu göç koşullarında çocukların beslenme güvencesi derinden sarsılmaktadır. Savaş ve zorla yerinden edilme süreçlerinin yol açtığı gelir kayıpları, göçmen aileleri karbonhidrat ağırlıklı ve besin değeri düşük gıdalarla beslenmek durumunda bırakmakta; bu durum protein, vitamin ve mineral eksikliklerine zemin hazırlamaktadır. UNICEF ve Dünya Gıda Programı'nın (WFP) ortaklaşa hazırladığı raporlar, beş yaş altı göçmen çocuklar arasında bodurluk (stunting) ve zayıflık

(wasting) oranlarının genel nüfusa kıyasla kayda değer ölçüde yüksek seyrettiğine işaret etmektedir (UNICEF & WFP, 2022).

Yetersiz beslenme yalnızca fiziksel büyümeyi değil; beyin gelişimini, bilişsel kapasiteyi ve uzun dönemli eğitim başarısını da olumsuz etkilemektedir (Grantham-McGregor vd., 2007). Türkiye'de Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile sivil toplum kuruluşları bu açığı kısmen kapatmaya çalışmakta; ancak söz konusu programların düzenli, sürdürülebilir ve beslenme açısından nitelikli olup olmadığı, büyük kent çeperlerindeki kayıt dışı göçmen yerleşimlerini de kapsayıp kapsamadığı önemli soru işaretleri doğurmaktadır.

3.4. Çocuk Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Sağlık Hakkı

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin (ÇHS) 24. maddesi, her çocuğun ulaşılabilir en yüksek sağlık standardından yararlanma hakkını güvence altına almaktadır. Sözleşmenin 2. maddesi ise taraf devletleri, sözleşmede tanınan hakları çocuğun ya da ebeveynlerinin ırkı, dili, dini, ulusal ya da sosyal kökeni veya herhangi bir statüsüne dayalı ayırım gözetmeksizin uygulamakla yükümlü kılmaktadır (BM, 1989). Bu normatif çerçeve, mülteci ve göçmen çocukların sağlık hizmetlerine eşit erişiminin yalnızca insani bir beklenti değil, bağlayıcı bir uluslararası hukuk yükümlülüğü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye ÇHS'yi 1995 yılında onaylamış; bu onay devleti söz konusu uluslararası standartlara uymakla hukuken bağlı kılmıştır. Ancak yükümlülük ile fiili uygulama arasındaki mesafe; kayıt dışı göçmenler, uydu kentlerde kayıtlı olup farklı illerde ikamet edenler ve refakatçisiz çocuklar gibi kesimlerin sağlık hizmetlerine erişiminin tartışmalı olmayı sürdürmesi nedeniyle önemini korumaktadır.

4. TÜRK EĞİTİM SİSTEMİNE ENTEGRASYON VE DİL ENGELİ

4.1. Entegrasyonun Merkezindeki Sorun: Dil Bariyeri

Göçmen çocukların ev sahibi topluma katılımının en güçlü mekanizması eğitim kurumlarıdır; ancak bu kurumların dönüştürücü potansiyeli, çocukların öğretim diline yeterli düzeyde hâkim olmasına bağlıdır. Cummins (1981), dil yeterliliğini 'temel kişilerarası iletişimsel beceriler' (BICS) ve 'bilişsel akademik dil yeterliliği' (CALP) olarak ikiye ayırmıştır. Göçmen çocukların gündelik iletişim Türkçesini görece kısa sürede edinebildiği bilinmektedir; ancak akademik bağlamda gereken soyut dil yeterliliğine ulaşmak ortalama beş ila yedi yıl gerektirmektedir.

Türkçenin eklemeli yapısı, ses uyum sistemleri ve özne-nesne-yüklem sözdizimi; Arapça, Peştuca, Farsça ve Çince gibi köken dil ailelerinden gelen çocuklar için ciddi dilbilgisel engeller ortaya çıkarmaktadır (Moralı, 2018). Bu engeller yalnızca sözlü iletişimi değil; okuma-yazma gelişimini, matematiksel kavramların dil aracılığıyla edinimini ve sosyal bilimlerdeki analitik düşünme becerilerini de doğrudan olumsuz etkilemektedir.

4.2. Sınıf Dinamiklerindeki Gerilimler ve Öğretmen Üzerindeki Yük

Öğretim dilinde sınırlı yeterliğe sahip göçmen çocukların düzenli sınıflara yerleştirilmesi, pedagojik açıdan birbiriyle bağlantılı sorunlar doğurmaktadır. Sınıfın genel öğrenme temposu ile bireysel destek gereksinimi arasındaki derin makas hem göçmen hem de yerleşik çocukların öğrenme çıktılarını olumsuz etkilemektedir. Ek pedagojik yükümlülükler nedeniyle öğretmenlerin mesleki tükenmişlik riski artmakta; müfredatın planlanan takvimde tamamlanamaması ise sınıf genelinde akademik ilerlemeyi yavaşlatmaktadır.

Farklı ülkelerden ve kültürlerden gelen, her biri özgün dil ve travma geçmişine sahip öğrencilerin aynı sınıfı paylaştığı heterojen ortamlarda bu sorunlar çok daha belirgin bir hal almaktadır. Bu güçlüklerin üstesinden gelebilmek, kültüre duyarlı pedagoji, travma bilgili öğretmenlik ve dil edinim stratejileri konularında derinlikli mesleki yetkinlik gerektirmekte; ne var ki Türkiye'deki öğretmen yetiştirme programlarının bu ihtiyaçları karşılayıp karşılayamadığı soru işaretleri doğurmaya devam etmektedir (Coşkun vd., 2014).

4.3. Müfredat, Materyal ve Kurumsal Kapasite Yetersizlikleri

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi (YDTÖ), bütüncül bir akademik disiplin ve uzmanlık alanı olmakla birlikte kamu eğitim sisteminde bu alana yönelik sistematik kapasite gelişimi yetersiz kalmaya devam etmektedir. Mevcut öğretim programları hedef kitleyi dilsel ve kültürel açıdan homojen bir bütün olarak ele almakta; oysa gerçekte sınıflar, birbirinden çok farklı ön bilgi düzeylerini, alfabe deneyimlerini, öğrenme stillerini ve travma geçmişlerini barındıran heterojen bir yapı arz etmektedir. Bu uyumsuzluk, öğretme verimliliğini ve çocukların dil edinimine güdülenme düzeyini olumsuz yönde baskılamaktadır.

Öte yandan Türkçe öğretiminde okullar, halk eğitim merkezleri ve TÖMER gibi kurumlar arasındaki koordinasyon eksikliği; kayıtların, ilerlemenin ve destekleyici hizmetlerin izlenmesini güçleştirmektedir. Uygulamada bazı başarılı örnekler bulunmakla birlikte sistematik ve ulusal düzeyde hayata geçirilebilir bütünlük bir model henüz oluşturulamamıştır.

4.4. Aile Ortamının Dil Edinimi Üzerindeki Etkisi

Çocuğun dil gelişimi okul dışı bağlamlar tarafından da derinden biçimlenmektedir. Türkçe yeterliği düşük olan ebeveynler çocuklarına ödev desteği sunamamakta,

öğretmenlerle işbirliği kuramamakta ve ev ortamında Türkçe kullanımını pekiştirememektedir. Krashen'in (1982) dil edinim kuramındaki 'anlaşılabilir girdi' ilkesi bu bağlamda belirleyici bir öneme sahiptir; yeterli düzeyde hedef dile maruz kalma fırsatı bulamayan çocukların edinim süreçleri yavaşlamakta, okul dışı zamanlarda ise ana dil baskın konumunu korumaktadır.

Bazı göçmen ailelerin çocuklarının yabancı dil ve kültür öğrenerek kimliklerinden uzaklaşacağı kaygısıyla okul etkinliklerine çekimser yaklaşması, aile-okul ortaklığını zayıflatan bir etken olarak değerlendirilebilir. Bu tutumun yalnızca kültürel bir direnç değil; uzun çalışma saatleri, ekonomik güvencesizlik ve kurumsal yapılara duyulan güvensizliğin de bileşeni olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

5. TRAVMA, PSİKOPATOLOJİ VE PSİKOSOSYAL UYUM

5.1. Savaş ve Şiddetin Çocuk Ruh Sağlığına Yansımaları

Zorunlu göç süreçlerine dahil olan çocukların büyük çoğunluğu, yola çıkmadan önce ya da geçiş aşamasında psikolojik travmaya yol açabilecek ağır yaşantılar geçirmektedir. Sivil altyapının tahrip edilmesi, yakınların yitirilmesi, şiddete tanıklık etme ve doğrudan silahlı saldırılara maruz kalma; çocukların henüz gelişmekte olan nörobiyolojik sistemleri üzerinde kalıcı izler bırakmaktadır. Şirin ve Rogers-Şirin (2015), Suriyeli mülteci çocuklar üzerinde yürüttükleri araştırmada incelenen çocukların yüzde 79'unun yakın bir akrabasını yitirdiğini, yüzde 60'ının ölüm ya da ağır yaralanmaya doğrudan tanıklık ettiğini ve yaklaşık yüzde 30'unun fiziksel şiddete bizzat maruz kaldığını ortaya koymuştur.

Söz konusu bulgular, bu çocukların Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) geliştirme riskinin çatışmadan etkilenmemiş yaşlılarına kıyasla on kat daha yüksek olduğuna işaret etmektedir (Şirin & Rogers-Şirin, 2015). Tekrarlayan kâbuslar, uyarıcılardan kaçınma, duygusal uyuşukluk, aşırı uyarılmışlık ve geçmiş olayların yeniden yaşanması (flashback) biçiminde kendini gösteren TSSB semptomları; çocuğun gündelik işlevselliğini, akran ilişkilerini ve akademik katılımını derinden sekteye uğratmaktadır.

5.2. Klinik Kanıtlar: Göçmen Çocuklarda Psikopatoloji Oranları

Betancourt ve arkadaşlarının (2012) ruh sağlığı hizmetlerine sevk edilmiş 60 savaş mağduru mülteci çocuk üzerinde gerçekleştirdiği klinik çalışma, bu alandaki kritik verileri gözler önüne sermektedir. Araştırmada genel kaygı bozukluğu yüzde 26.8, somatizasyon yüzde 26.8, travmatik yas yüzde 21.4 ve genel davranış sorunları yüzde 21.4 oranında saptanmıştır. Bu yüksek oranlar yalnızca bireysel acıyı değil; söz konusu çocuklarla etkileşimde bulunan öğretmenler, akranlar ve sağlık profesyonelleri üzerinde oluşan sistemik yükü de temsil etmektedir.

Alanyazın, göçmen ve mülteci çocuklarda depresyon, anksiyete ve TSSB'nin birlikte görülme (komorbidite) sıklığının yüksek olduğuna dikkat çekmektedir. Birden fazla göç deneyimi, uzun süreli yerinden edilme, aile parçalanması ve sığınma ülkesindeki kronik güvensizlik; bu psikopatolojilerin derinleşmesi ve kalıcılığı için zemin hazırlamaktadır (Porter & Haslam, 2005).

5.3. Motivasyon Kaybı, Uyum Güçlükleri ve Kimlik Krizleri

Travma geçmişi, çocuğun yeni bir dili öğrenmeye güdülenmesini psikolojik düzeyde zorlaştırmaktadır. Tehdit

tepkisiyle ilişkili nörobiyolojik örüntüler, prefrontal korteks işlevselliğini baskılayarak üst düzey bilişsel süreçleri, planlı öğrenmeyi ve dil edinimini olumsuz etkilemektedir (Lupien vd., 2009). Sınıf içinde bu durum; kronik devamsızlık, ani öfke patlamaları, akademik görevlere belirgin ilgisizlik ve okul kurallarını içselleştirme güçlüğü biçiminde yansımaktadır.

Kimlik geliştirme sürecindeki ergenler, ev sahibi toplumun kültürel normları ile köken kültürün değerleri arasındaki gerilimi yönetmekte özellikle zorlanmaktadır. Akültürasyon stresini ele alan araştırmalar, iki kültürel aidiyet arasında denge kuramayan ergenlerin en yüksek ruh sağlığı riski altında bulunduğunu; en işlevsel uyum örüntüsünün ise iki kimliği de bütünleştirebilen 'entegrasyon' stratejisiyle örtüşüğünü ortaya koymaktadır (Berry, 2005).

5.4. Okullarda Psikososyal Destek Hizmetleri

Türkiye'de MEB bünyesinde çalışan psikolojik danışmanlar ve rehber öğretmenler, göçmen çocukların psikososyal uyumunu kolaylaştırmada kritik bir rol üstlenmektedir. Ancak mevcut danışman-öğrenci oranlarının yüksekliği, özellikle göçmen yoğunluklu okullarda bireysel desteğin etkin biçimde sunulmasını kısıtlamaktadır. Psikolojik danışmanların göç travması, kültürlerarası yetkinlik ve dil aracılığıyla destek konularında sistematik hizmet içi eğitimden geçirilmediği durumlarda sunulan destekler standart bir müdahale repertuarını aşamamaktadır.

Göç travması uzmanlığı, kültüre duyarlı psikoterapötik yaklaşımlar ve tercüman destekli hizmet sunumu; ruh sağlığı müdahalelerinin etkililiğini artıran belirleyici bileşenler olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de bazı üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları bu alanda yerel kapasite oluşturmaya yönelik adımlar atmış olsa da bu girişimlerin sistematik ve sürdürülebilir bir ulusal çerçeveye dönüştürülmesi gerekmektedir.

6. YASAL ÇERÇEVE VE EĞİTİME ERİŞİM ENGELLERİ

6.1. Türkiye'nin Mülteci Hukuku ve Göçmen Çocukların Eğitim Hakları

Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi ile 1967 Protokolü'ne coğrafi sınırlama kaydıyla taraftır; bu durum Avrupa dışından gelen sığınmacılara tam mülteci statüsü tanınmaması anlamına gelmektedir. Suriyeliler 2014 tarihli Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu çerçevesinde 'geçici koruma' statüsünden, diğer uyruklular ise 'şartlı mülteci' ya da 'ikincil koruma' statülerinden yararlanmaktadır. Bu yasal statüler, eğitim de dahil olmak üzere kamu hizmetlerine erişimi doğrudan belirlemektedir.

Milli Eğitim Bakanlığı, 2016 yılı itibarıyla Geçici Eğitim Merkezleri modelini büyük ölçüde kapatarak Suriyeli çocukları devlet okullarına yönlendiren 'Hayat Sende' kampanyasını hayata geçirmiştir (MEB, 2016). Bu politika değişikliği önemli bir ilerlemeyi temsil etmekle birlikte, uygulamada kalite ve tutarlılık açısından bölgeden bölgeye kayda değer farklılıklar gözlemlenmeye devam etmektedir.

6.2. Kayıt Dışı Statü ve Eğitimden Dışlanma

En ağır eğitim eşitsizlikleri, kayıt dışı ya da belgesiz statüde yaşayan göçmen ailelerin çocukları arasında gözlemlenmektedir. Bu ailelerin önemli bir bölümü kendilerine tahsis edilen uydu kentlerde kayıtlı olmakla birlikte başka illerde fiilen ikamet etmekte ya da kayıt dışı olarak Türkiye'ye girmiş bulunmaktadır. Her iki durumda da ebeveynlerin idari süreçlere karışmaktan kaçınması, çocukların eğitim sisteminin bütünüyle dışında kalmasına yol açmaktadır. Eğitimden mahrum kalan çocuklar yalnızca akademik gelişim fırsatlarını değil; okul ortamının sunduğu psikososyal destek, beslenme, sağlık taraması ve koruyucu izleme mekanizmalarını da yitirmektedir. Eğitimsizlik aynı zamanda erken yaşta çalışma hayatına girme,

erken evlilik ve suça karışma gibi olumsuz sonuçlar için güçlü bir risk etkenine dönüşmektedir (Dryden-Peterson, 2011).

6.3. Uluslararası Hukuk Standartları ile Ulusal Uygulama Arasındaki Uçurum

ÇHS'nin 28. maddesi taraf devletlere tüm çocuklar için ücretsiz ve ayrımcılık gözetilmeksizin zorunlu ilköğretim sağlama yükümlülüğü getirmekte; 22. maddesi ise mülteci çocuklar için koruma ve insani yardım önlemlerinin hayata geçirilmesini zorunlu kılmaktadır (BM, 1989). Bu güçlü normatif çerçeveye karşın, yasal statü bariyerleri ve bürokratik engeller nedeniyle pek çok göçmen çocuğun eğitim hakkının fiilen askıya alındığı görülmektedir.

Bu açığı kapatmak, salt hukuki reformların ötesinde çocukların eğitim hakkını ebeveynlerin göçmenlik statüsünden bağımsız kılan normatif bir ilkeyi benimsemeyi gerektirmektedir. Bazı ülkeler bu yaklaşımı benimserek çocuğun üstün yararı ilkesini idari güvenlik kaygılarının önüne koymaktadır.

7. ALAN YAZIN BULGULARI: SAKARYA BAĞLAM

7.1. Sakarya'daki Göçmen Nüfusunun Genel Profili

Sakarya ili, nispeten büyük ve köklü bir göçmen topluluğuna ev sahipliği yapmaktadır. İlin tekstil, tarım ve otomotiv yan sanayi alanlarındaki istihdam olanakları, göçmenleri buraya çeken başlıca etken olarak öne çıkmaktadır. Göç İdaresi verilerine göre ilde kayıtlı Suriyelilerin sayısı 100.000 eşiğine yaklaşmakta; kayıt dışı nüfusun da hesaba katılmasıyla gerçek rakamın çok daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Buna ek olarak Afganistan, Irak ve Uyguristan kökenli daha küçük ölçekli topluluklar da ilin demografik dokusunda yer bulmaktadır.

Göçmen nüfusunun kentsel dağılımı incelendiğinde, Hendek, Akyazı ve Adapazarı merkez ilçelerinde belirgin bir kümelenme göze çarpmaktadır. Bazı mahallelerde ev sahibi nüfusla sınırlı gündelik temas içinde yaşayan göçmen ağırlıklı yerleşim alanları oluşmuştur. Bu mekânsal ayrışma, toplumlar arası etkileşimi ve bilgi akışını kısıtlayarak sosyal uyumu zorlaştıran bir etken olarak değerlendirilebilir.

7.2. Eğitim Sistemine İlişkin Alan Yazın Bulguları

Alan yazın ve sivil toplum raporları, Sakarya'daki okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin göçmen çocuklara destek sağlamak için kayda değer çabalar sarf ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, özellikle yüksek göçmen yoğunluklu okullarda sınıf mevcutlarının 30 ile 40 öğrenci arasında seyrettiği ve öğretmenlerin farklı dil yeterliliklerine sahip çok sayıda öğrenciyle eş zamanlı ilgilenmek durumunda kaldığı bildirilmektedir. Gönüllü destek ve gayriresmî tercüman aracılığıyla sürdürülen uygulamalar değerli olmakla birlikte tutarlılık ve sürdürülebilirlik açısından kısıtlı kalmaktadır.

İl genelinde okul devam oranları ve diploma tamamlama oranları; göçmen çocukların genel öğrenci nüfusunun gerisinde seyrettiğine işaret etmektedir. Okul terkinin ergenlik döneminde belirgin biçimde arttığı görülmektedir: bu çocukların bir bölümü ailelerine ekonomik destek sağlamak amacıyla erken yaşta çalışma hayatına girmekte, bir bölümü ise dil bariyeri ve sosyal dışlanma deneyimleri karşısında eğitime olan güdüsünü yitirmektedir.

7.3. Olumlu Uygulamalar ve Kurumsal İnovasyon

Güçlüklerin yanı sıra Sakarya'da dikkat çekici iyi uygulamalar da raporlanmaktadır. YDTÖ alanında uzman öğretmenlerin görev yaptığı okullar daha iyi öğrenme çıktıları sergilemektedir. Göçmen ve yerleşik aileleri bir araya getirerek kültürlerarası paylaşımı teşvik eden ebeveyn katılım programları;

aidiyet duygusunu pekiştirme ve kurumsal güven oluşturma açısından etkili sonuçlar verdiği bildirilen girişimler arasındadır. Sivil toplum kuruluşları ise okul sonrası akademik destek, psikososyal yardım ve aile danışmanlığı hizmetleri sunmakta; ancak bu hizmetlerin proje finansmanına olan bağımlılığı uzun vadeli sürdürülebilirliklerini kırılgan kılmaktadır.

Göçmen çocuklar ile yerleşik akranlar arasındaki sosyal bütünleşmeyi hedefleyen eşler arası öğrenme modelleri, hem dil edinimini hem de akran kabulünü olumlu yönde etkileme potansiyeli taşımaktadır. Eğitim Reformu Girişimi'nin (ERG) araştırmaları, yapılandırılmış eşler arası etkileşim programlarının göçmen çocukların dil becerilerini ve aidiyet hissini güçlendirdiğine dair destekleyici bulgular sunmaktadır (ERG, 2021).

8. ÇOK BOYUTLU SOSYAL POLİTİKA ÖNERİLERİ

8.1. Kurumsal Koordinasyon ve Entegre Hizmet Modelleri

Göçmen çocuklara yönelik politika üretmenin temel güçlüğü, konunun tek bir bakanlığın sorumluluk alanıyla sınırlandırılmayacak biçimde kesişimsel bir yapı sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Sağlık, eğitim, göç yönetimi, sosyal hizmetler ve çocuk koruma sistemleri arasındaki koordinasyon eksikliği hem hizmet örtüşmelerine hem de kritik boşluklara yol açmaktadır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı arasında veri paylaşımı, hizmet sunumu ve bütçe eş güdümünü kapsayan bağlayıcı bir işbirliği çerçevesinin oluşturulması bu noktada öncelikli bir adım niteliği taşımaktadır.

Bu koordinasyonun somut çıktıları şunları kapsamalıdır: bakanlıklar arası entegre kayıt platformları; her göçmen yoğunluklu okulda vaka yönetimi işlevi üstlenecek 'göçmen eğitim koordinatörleri'; okullara bağlı gezici ruh sağlığı ekipleri ve belediyelerle sivil toplum kuruluşları arasında görevleri açıkça tanımlı işbirliği protokolleri.

8.2. Dil Eğitimi ve Pedagojik Kapasite Geliştirme

YDTÖ alanındaki pedagojik kapasitenin güçlendirilmesi, eğitim entegrasyonunun sürdürülebilirliği açısından zorunlu bir önkoşuldur. Bu doğrultuda eğitim fakültelerinde YDTÖ, göç pedagojisi ve travma bilgili öğretmenlik konularını kapsayan dersler müfredata alınmalı; kıdemli öğretmenler için akredite hizmet içi eğitim programları hayata geçirilmelidir. Göçmen yoğunluklu okullara uzman YDTÖ öğretmeni ataması için ek teşvik mekanizmaları geliştirilmesi de bu sürecin ayrılmaz bir bileşeni olmalıdır.

Farklı yaş grupları, dil aileleri ve yeterlilik düzeyleri için hazırlanmış farklılaştırılmış öğretim materyalleri, tek tip müfredat anlayışının doğurduğu açıkları kapatmada belirleyici bir rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra iki dilli geçiş programlarının uygulanabilirliğine dair pilot çalışmaların başlatılması; hem akademik devamlılığı hem de kimlik gelişimini destekleyen kanıta dayalı bir model olarak değerlendirilmesi gereken bir seçenek olarak gündemde tutulmalıdır.

8.3. Ruh Sağlığı Hizmetlerinin Eğitim Sistemine Entegrasyonu

Ruh sağlığı desteği, eğitim ve sağlık hizmetleriyle sistematik biçimde bütünleştirilmelidir. Okula entegre ruh sağlığı modelleri; psikolojik danışmanlar, sınıf öğretmenleri ve dış uzmanların eşgüdümlü çalışmasını sağlayarak hem önleyici hem de müdahale edici işlevler üstlenmektedir. Bu hizmetlerin etkililiği; kültürel açıdan yetkin tercümanların sürece dahil

edilmesine, ailelerin güven duyduğu topluluk temsilcileriyle kurulan iş birliğine ve okul ile aile ortamı arasındaki destek sürekliliğine bağlıdır.

Travma bilgili okul yaklaşımı, tanımlanmış ruh sağlığı sorunlarına sahip bireylerle sınırlı kalmaksızın tüm öğrencileri kapsayan bütünlük bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım; disiplin uygulamalarının gözden geçirilmesini, fiziksel ortamın güvenli ve öngörülebilir bir yapıya kavuşturulmasını ve her öğrencinin güven duyduğu en az bir yetişkinle anlamlı ilişki kurabilmesini ön plana almaktadır (Brunzell vd., 2016).

8.4. Yasal Reformlar ve Eğitime Evrensel Erişim

Göçmen çocukların eğitime erişimini ebeveynlerin yasal statüsünden bağımsız kılan politika çerçevesi, uzun vadede hem insani hem de toplumsal bir öncelik olarak ele alınmalıdır. Çocuğun üstün yararı ilkesini bürokratik ön koşulların önüne geçiren normatif bir düzenleme; ebeveynler üzerindeki idari baskıyı azaltacak, çocukların eğitim sisteminin dışında kalmasını önleyecek ve okul ortamının sunduğu koruyucu mekanizmaların devreye girmesini kolaylaştıracaktır.

Bu düzenleme belgelendirme ve kaynak tahsisi konularında pratik sorular doğurmakla birlikte; çocukların eğitimsiz geçirdiği yılların uzun vadede bireysel ve toplumsal düzeyde yarattığı çok daha ağır maliyetler göz önüne alındığında, söz konusu politikanın hem etik hem de ekonomik açıdan güçlü bir gerekçeye dayandığı görülmektedir.

8.5. Toplumsal Uyum ve Ev Sahibi Toplumla İlişki Boyutu

Eğitim politikası tartışmaları zaman zaman göçmen çocukların ihtiyaçlarına odaklanırken ev sahibi toplumla ilişkiyi göz ardı etme eğilimi taşımaktadır. Oysa entegrasyon iki yönlü bir süreçtir: hem göçmen hem de ev sahibi toplumlar bu sürecin

aktif katılımcılarıdır. Okullar ve toplum merkezleri; kültürel paylaşımı, ortak proje geliştirmeyi ve sağlıklı diyalogu teşvik eden platformlar olarak işlev görebilir.

Göçmenlerin hizmetler üzerindeki gerçek etkisi ve topluma katkılarına dair kanıta dayalı iletişim stratejileri; önyargıları azaltmaya, kutuplaşmayı engellemeye ve her iki topluluğun çıkarına hizmet eden kapsayıcı bir toplumsal yapının gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

9. TARTIŞMA

Bu çalışmanın bulguları, göçmen ve mülteci çocukların eğitimini ele alan geniş uluslararası alan yazınıyla örtüşmektedir. Dil bariyerinin merkezi rolü, travmanın öğrenme süreçleri üzerindeki sekteleyici etkisi ve yasal statünün eğitime erişimi kısıtlaması; farklı ülkelerdeki araştırma bulgularıyla tutarlı bir bütün oluşturmaktadır (Dryden-Peterson, 2016; McBrien, 2005). Bununla birlikte Türkiye'nin özgün bağlamı; kitlesel yerinden edilme krizine maruz kalan orta gelirli ülkelerin paylaştığı somut gerçeklikleri, uluslararası mülteci hukuku çerçevesiyle yaşanan gerilimler ve Türkçenin dil öğretimi açısından öne çıkardığı dilbilimsel özellikleri bir arada barındırmaktadır.

Mevcut tablonun en belirgin paradoksu şudur: ciddi kurumsal yatırımların yapılmasına ve iyileştirme yönünde samimi bir siyasi iradenin ortaya konmasına karşın elde edilen çıktılar beklentilerin gerisinde kalmaya devam etmektedir. Bu açığın temel kaynağı finansal kısıtlardan çok; koordinasyon eksikliği, uzman kapasitesinin yetersizliği ve sektörler arası bütünleşik bir stratejinin yokluğundan beslenmektedir. Öte yandan göçü 'geçici bir kriz' olarak tanımlamak, yapısal reformları ötelemek için bir gerekçeye dönüşmektedir; oysa Türkiye'deki yerinden edilmiş nüfusun büyüklüğü ve giderek

kalıcılaşan karakteri, bu geçicilik varsayımını artık geçersiz kılmaktadır.

10. SONUÇ VE ÖNERİLER

10.1. Genel Değerlendirme

Bu sistematik derleme; zorunlu göç olgusunun göçmen çocuklar üzerinde sağlık, eğitim ve psikososyal iyilik hali eksenlerinde birbiriyle iç içe geçmiş kırılganlıklar ürettiğini kapsamlı biçimde ortaya koymuştur. Sakarya ili özelindeki gözlemsel veriler ve uluslararası alan yazının sentezi; dil bariyerinin, travma kökenli psikopatolojilerin ve yasal statü belirsizliğinin eğitim entegrasyonunu yapısal düzeyde nasıl sekteye uğrattığını somut verilerle belgelemiştir. Bu bulgulardan çıkarılabilecek en temel sonuç şudur: söz konusu güçlükler kaçınılmaz değildir; aksine, siyasi irade, kurumsal koordinasyon ve kanıta dayalı politika araçlarıyla büyük ölçüde aşılabilir niteliktedir.

Araştırma boyunca ortaya çıkan en kritik yapısal sorun, Türkiye'nin göçmen çocuklara yönelik politika üretimindeki sektörel parçalılıktır. Sağlık, eğitim, göç yönetimi ve sosyal hizmetler arasındaki koordinasyon eksikliği; hizmet örtüşmesine ve yaşamsal boşluklara yol açmaktadır. Bu parçalı yapının en ağır bedelini ödeyenler ise sistemin çatlaklarına düşen en kırılgan kesim olan çocuklardır.

10.2. Kurumsal Düzeyde Öneriler

Birinci ve en acil öneri, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı arasında bağlayıcı protokollere dayanan entegre bir koordinasyon platformunun kurulmasıdır. Bu platform; ortak veri tabanı, düzenli sektörlerarası değerlendirme mekanizmaları ve bütçe eş

güdümünü kapsamalıdır. Sakarya gibi yoğun göç alan illerde pilot uygulamayla başlanarak ulusal ölçeğe taşınması önerilmektedir.

İkinci öneri, göçmen yoğunluklu her okulda 'Göçmen Eğitim Koordinatörü' kadrosunun oluşturulmasıdır. Bu koordinatörler; dil desteği, ruh sağlığı yönlendirmesi, ebeveyn iletişimi ve devam takibi gibi işlevleri üstlenerek öğretmenler üzerindeki pedagojik yükü dağıtmalı ve aile-okul-toplum zincirini güçlendirmelidir. Hollanda, Almanya ve Kanada gibi ülkelerdeki benzer modeller, okul terk oranlarını belirgin biçimde düşürdüğü belgelenmiş uygulamalar olarak değerlendirilebilir (Dryden-Peterson, 2016).

10.3. Eğitim Politikasına Yönelik Öneriler

Eğitim fakültelerinde YDTÖ, göç pedagojisi ve travma bilgili öğretmenlik konularını kapsayan derslerin zorunlu hale getirilmesi; kıdemli öğretmenler için ise akredite hizmet içi eğitim programlarının düzenlenmesi gerekmektedir. Farklı yaş grupları, dil aileleri ve yeterlilik düzeyleri için tasarlanmış farklılaştırılmış öğretim materyalleri, tek tip müfredat anlayışının doğurduğu boşlukları kapatmada belirleyici bir etki yaratacaktır.

Eğitime erişim hakkı, çocuğun ebeveynlerinin yasal statüsünden bağımsız olarak güvence altına alınmalı ve bu güvence tutarlı biçimde uygulanmalıdır. Çocuğun üstün yararı ilkesini esas alan bu yaklaşım; idari kayıt dışılık korkusunu ortadan kaldıracak, ebeveynler üzerindeki baskıyı azaltacak ve eğitim dışında kalan çocukların sisteme kazandırılmasını mümkün kılacaktır.

10.4. Ruh Sağlığı ve Psikososyal Destek Alanında Öneriler

Sağlık Bakanlığı bünyesinde göç travması alanında uzmanlaşmış gezici ruh sağlığı ekipleri oluşturulması; özellikle Sakarya gibi yoğun göç alan illerde bu ekiplerin okullara,

Göçmen Sağlığı Merkezlerine ve gerektiğinde hane ziyaretlerine entegre biçimde çalışması öncelikli bir adım niteliği taşımaktadır. Tüm okul personelinin kapsayan travma bilgili yaklaşım eğitimleri; yalnızca tanımlanmış sorunlara sahip öğrencilerle değil, tüm okul topluluğuyla çalışmayı mümkün kılacak bir okul iklimi oluşturacaktır (Brunzell vd., 2016).

Son olarak, toplumsal uyum boyutunun politika tasarımının merkezine alınması büyük önem taşımaktadır. Yerel halkın kaynak baskısı, demografik dönüşümler ve kültürel uyum konusundaki meşru kaygılarını siyasi amaçlarla araçsallaştırmadan, kanıta dayalı ve saygılı bir biçimde ele alan iletişim stratejileri; önyargıları azaltmada ve gerçek anlamda kapsayıcı toplulukların gelişmesinde belirleyici bir işlev görmektedir.

10.5. Gelecek Araştırmalar İçin Öneriler

Bu çalışmanın en önemli sınırlılığı, Sakarya özelindeki verilerin büyük ölçüde gözlemsel nitelik taşıması ve sistematik birincil alan araştırmasına dayanmamasıdır. Gelecek çalışmalar için şu öncelikli alanlara odaklanılması önerilmektedir: göçmen çocukların eğitim çıktılarını, ruh sağlığı göstergelerini ve aile dinamiklerini izleyen boylamsal araştırmalar; farklı ülke kökenlerinden gelen çocukların dil edinim süreçlerini karşılaştıran deneysel çalışmalar; ve ev sahibi toplumun göçmenlere yönelik tutumlarını ölçen nicel araştırmalar.

Zorunlu göç öngörülebilir bir gelecekte giderek daha karmaşık bir hal almaya devam edecektir. Sakarya'da ve Türkiye genelinde göçmen çocuklara nasıl bir yaklaşım sergilendiğine dair tercihler; yalnızca bu çocukların bireysel yaşam güzergâhını değil, Türk toplumunun uzun vadeli uyumunu, dayanışma kapasitesini ve insani kimliğini de biçimlendirmektedir. Mevcut kırılanlıklara karşı zamanında ve bütünlükli biçimde müdahale

etmek; hem devredilemez bir insani yükümlülüğü hem de geleceğe yapılan akılcı bir toplumsal yatırımı temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Amnesty International. (2021). *Like we were enemies in a war: China's mass internment, torture and persecution of Muslims in Xinjiang*. London, UK: Amnesty International. doi:10.53832/amnesty.2021.0004
- Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(6), 697–712. doi:10.1016/j.ijintrel.2005.07.013
- Betancourt, T. S., Newnham, E. A., Layne, C. M., Kim, S., Steinberg, A. M., Ellis, H., & Birman, D. (2012). Trauma history and psychopathology in war-affected refugee children referred for trauma-related mental health services in the United States. *Journal of Traumatic Stress*, 25(6), 682–690. doi:10.1002/jts.21749
- Birleşmiş Milletler. (1989). *Çocuk haklarına dair sözleşme*. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/media/60981/file/convention-rights-child.pdf>
- Black, R., Bennett, S. R. G., Thomas, S. M., & Beddington, J. R. (2011). Climate change: Migration as adaptation. *Nature*, 478(7370), 447–449. doi:10.1038/478477a
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Westport, CT: Greenwood.
- Brunzell, T., Stokes, H., & Waters, L. (2016). Trauma-informed positive education: Using positive psychology to strengthen vulnerable students' resilience. *Mind, Brain, and Education*, 10(2), 81–90. doi:10.1111/mbe.12109
- Castles, S. (2003). Towards a sociology of forced migration and social transformation. *Sociology*, 37(1), 13–34. doi:10.1177/0038038503037001384

- Coşkun, İ., Emin, M. N., Kaya, G., & Sevimli, Ö. F. (2014). *Türkiye'deki Suriyeli çocukların eğitimi: Sorunlar ve çözüm önerileri*. Ankara: SETA Yayınları. Erişim adresi: <https://setav.org/assets/uploads/2014/11/Suriyelicocuklar.pdf>
- Cummins, J. (1981). The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. In California State Department of Education (Ed.), *Schooling and language minority students: A theoretical framework* (pp. 3–49). Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination and Assessment Center.
- Dryden-Peterson, S. (2011). *Refugee education: A global review*. Geneva, Switzerland: UNHCR. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/4fe317589.pdf>
- Dryden-Peterson, S. (2016). Refugee education: The crossroads of globalization. *Educational Researcher*, 45(9), 473–482. doi:10.3102/0013189X16683398
- Eğitim Reformu Girişimi. (2021). *Türkiye'de mülteci eğitimi: Bütünleştirme politikaları ve uygulamalar*. İstanbul: ERG. Erişim adresi: https://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2021/09/ERG_MulteciEgitimi.pdf
- Grantham-McGregor, S., Cheung, Y. B., Cueto, S., Glewwe, P., Richter, L., Strupp, B., & International Child Development Steering Group. (2007). Developmental potential in the first 5 years for children in developing countries. *The Lancet*, 369(9555), 60–70. doi:10.1016/S0140-6736(07)60032-4
- Human Rights Watch. (2019). *Eradicating ideological viruses: China's campaign of repression against Xinjiang's*

- Muslims*. New York, NY: Human Rights Watch.
doi:10.1163/2210-7975_HRD-9820-2018018
- International Organization for Migration. (2021). *World migration report 2022*. Geneva, Switzerland: IOM.
doi:10.18356/9789210055901
- İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2023). *Türkiye'deki yabancılar istatistikleri*. Erişim adresi:
<https://www.goc.gov.tr/istatistikler>
- Karaman, H. B., & Bulut, S. (2018). Göçmen çocuk ve ergenlerin eğitim engelleri, psikolojik sorunları ve çözüm önerileri üzerine bir araştırma. *Sosyal Politikaka Çalışmaları Dergisi*, 18(40), 393–412. doi:10.21560/spcd.vi.446297
- Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Oxford, UK: Pergamon Press.
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47–57. doi:10.2307/2060063
- Lupien, S. J., McEwen, B. S., Gunnar, M. R., & Heim, C. (2009). Effects of stress throughout the lifespan on the brain, behaviour and cognition. *Nature Reviews Neuroscience*, 10(6), 434–445. doi:10.1038/nrn2639
- McBrien, J. L. (2005). Educational needs and barriers for refugee students in the United States: A review of the literature. *Review of Educational Research*, 75(3), 329–364. doi:10.3102/00346543075003329
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2016). *Yabancılarla yönelik eğitim-öğretim hizmetleri genelgesi* (Genelge No. 2014/21). Erişim adresi:
https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_11/02111602_yabancilaraYonelikEgitim.pdf

- Moralı, G. (2018). Suriyeli mülteci çocuklara Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde karşılaşılan sorunlar. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 1426–1449. doi:10.26466/opus.443945
- Porter, M., & Haslam, N. (2005). Predisplacement and postdisplacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons: A meta-analysis. *JAMA*, 294(5), 602–612. doi:10.1001/jama.294.5.602
- Rechel, B., Mladovsky, P., Ingleby, D., Mackenbach, J. P., & McKee, M. (2013). Migration and health in an increasingly diverse Europe. *The Lancet*, 381(9873), 1235–1245. doi:10.1016/S0140-6736(12)62086-8
- Şirin, S. R., & Rogers-Şirin, L. (2015). *The educational and mental health needs of Syrian refugee children*. Washington, DC: Migration Policy Institute. Erişim adresi: <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD-Sirin-Rogers-FINAL.pdf>
- UNICEF. (2023). *Children uprooted: 2023 global report on children on the move*. New York, NY: UNICEF. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/reports/children-uprooted-2023>
- UNICEF, & World Food Programme. (2022). *Nutrition and food security survey among Syrian refugees in Turkey*. Rome, Italy: WFP. doi:10.36072/dp.7
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2022). *Global trends: Forced displacement in 2022*. Geneva, Switzerland: UNHCR. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/media/global-trends-report-2022>

World Health Organization. (2019). *Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region*. Copenhagen, Denmark: WHO Regional Office for Europe. doi:10.15171/ijoem.2019.1680

SOSYOLOJİ ALANINDA
AKADEMİK TARTIŞMALAR

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com